

EMIL DUMEA

**Creștinismul în Scythia Minor
între secolele al IV-lea și al VI-lea**

CAPITOLUL I

ORIGINILE CREȘTINISMULUI ÎN SCYTHIA MINOR

1. Aspecte sociale, politice și religioase necreștine

Înainte de abordarea temei noastre, pentru a avea o idee mai completă despre această provincie, prezentăm în mod sintetic câteva caracteristici pentru provincia Scythia Minor, insistând mai ales asupra aspectelor sociale, politice și religioase.

Scythia Minor a reprezentat o provincie ce cuprindea teritoriul sud-estic al actualei României, care poartă numele de Dobrogea¹. Pentru greci și, ulterior, pentru romani, Scythia Minor constituia teritoriul delimitat de Marea Neagră și de fluviul Dunărea. În partea de nord-est, era delimitat de același fluviu Dunărea, care o despărțea de o altă provincie situată de cealaltă parte a Scythiei, respectiv Scythia Maior. În sud, se extindea până la Odessos, pe teritoriul actualei Bulgarie. Obiectul studiului nostru va fi însă constituit doar de o privire de ansamblu asupra actualei provincii Dobrogea.

Încă din secolul al VI-lea î.Cr., provincia a intrat în sfera de influență grecească; de aceea o vom și întâlni ulterior în scrierile unor istorici de limbă greacă². Mai târziu, vor lua amploare relațiile cu romanii, iar caracterul acestor relații va fi determinat inclusiv de diferitele războaie de expansiune, care caracterizează istoria romană a primelor secole d.Cr. Poetul Ovidiu, exilat la Tomis, ne dă numeroase informații despre Scythia Minor și despre Tomis. El le-a caracterizat ca fiind o regiune rece și

¹ Numele actual vine de la „Dobrotici”, un conducător al provinciei care a trăit în secolul al XIV-lea.

² HERODOT, *Istoria*, ed. E. Legrand, Paris 1945, IV, 99, 97.

neospitalieră pentru el, unde barbarii sunt în război continuu³. În anul 46 d.Cr., Scythia Minor este încadrată în provincia romană Moesia care, după 40 de ani, va fi împărțită în două: Moesia Superior și Moesia Inferior. Din aceasta din urmă făcea parte și Scythia Minor. În războaiele din anii 101 și 106, împăratul Traian transformă Dacia într-o provincie romană și, după mai mulți ani, construiește în Scythia Minor un *trophaeum* pentru a comemora victoria. În apropiere, va fi construită și o cetate, care va fi mereu în atenția împăraților, datorită importanței ei strategice și militare⁴.

Organizarea administrativă a provinciei Scythia Minor este determinată de reformele lui Dioclețian din anul 293, când imperiul a fost structurat în 101 provincii, împărțite la rândul lor în 12 dieceze. Scythia Minor este integrată în dieceza Tracia, alături de provinciile Moesia Secunda, Haemimontum, Rhodopo și Europa, toate aflându-se în peninsula balcanică⁵. Granițele ei erau următoarele: brațul inferior al Dunării, Marea Neagră și o linie convențională în sud, care începea aproape de Gerania și ajungea până în apropiere de Altinum și Sucidava. Capitala rămâne Tomis. După Teodosiu I (379-395) care separă definitiv imperiul în cel occidental și în cel oriental Scythia Minor urmează mai mult viața după modelul părții orientale a imperiului. Unele modificări în organizarea provinciei vor fi efectuate abia sub Iustinian I (527-565), în cadrul cărora însă nu vor fi modificate hotarele. Reformele lui vizează în mod deosebit întărirea cetăților împotriva invaziei barbarilor⁶.

Legăturile acestor teritorii cu imperiul se vor întări din Panonia până la gurile Dunării, acestea fiind aproape pierdute și amenințate mereu de pericolul de a cade foarte ușor în mâinile barbarilor. Organizării campaniilor militare li se adaugă o vastă reorganizare ecleziastică. Descoperirile arheologice demonstrează că, tocmai în această perioadă, a existat în toată Scythia Minor o renaștere a întregii vieți creștine. Este însă cert faptul că, spre începutul secolului al VII-lea, avarii, slavii și, mai târziu,

³ OVIDIU, *Tristia*, I, 8. 40; III, 4b. 3. 11. 55, ed. J. André, Paris 1968, 26.73.90; OVIDIU, *Ex Ponto*, III, 2. 96; IV, 6. 5, ed. J. André, Paris 1977, 90. 125.

⁴ C. DAREMBERG-E. SAGLIO, *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines*, V, Paris 1912, 513.

⁵ O. SEECK, *Notitia Dignitatum*, II, Frankfurt 1962, 52-58.

⁶ PROCOPIU, *De aedificiis*, IV, 7, J. Haury, Bibliotheca scriptorum graecorum et latinorum, Lipsia 1913, III, 2, 131-132.

bulgarii și pecinegii, își construiesc orașe proprii, făcând să dispară chiar și numele multor orașe greco-romane existente înainte de anul 600⁷.

Istoria politică a provinciei poartă amprenta campaniilor militare imperiale împotriva invadatorilor. În anii 331-332, împăratul Constantin cel Mare reputează o victorie importantă împotriva goților și a sarmaților, care sunt colonizați în Tracia, Scythia, Macedonia și Italia⁸. Pericolul cel mai mare venea însă din partea goților și a vizigoților. În anii 367-369, împăratul Valențiu obține o victorie împotriva lor⁹. Teodosiu cel Mare (379-395) reușește să încheie, în anul 382, o pace cu Atanaric, regele vizigoților, prin care aceștia sunt admiși ca federativi la sud de Dunăre. Pentru Scythia Minor, prezența lor va constitui motivul unor conflicte permanente. Sub comandantul lor, Attila (445-453), sunt devastate numeroase provincii din imperiu, inclusiv Scythia Minor.

În timpul lui Iustinian, hunii, slavii și bulgarii atacă în mod repetat Tracia și Scythia Minor. Acestor popoare li se vor adăuga apoi kutrigurii și avarii. Între anii 558 și 562, au loc diferite incursiuni ale acestor migratori din urmă în regiunile din Scythia Minor. În anul 580 sunt distruse de către slavi orașele Durostorum, Zaldapa, Marcianopolis, Trophaeum Traiani etc. Noii cuceritori se stabilesc în peninsula balcanică și vor fi acceptați de imperiu ca federali.

1.1. Geto-dacii și religia lor

Religia geto-dacilor avea un caracter urano-solar și nu era monoteistă. Divinitatea cea mai cunoscută era Zamolxis. Unei alte divinități, ce purta numele de Gebeleizis – zeul fulgerului –, i se sacrifica periodic un om. Această jertfă umană era considerată ca o legătură, o apropiere între oameni și divinitate¹⁰. La începutul erei creștine, găsim în

⁷ V. PARAVAN, *Cetatea Ulmetum*, București 1912, 596; V. PARAVAN, *Cetatea Trophaeum*, București 1912, 146-148.

⁸ TEUBNER, *Excepta Valesiana*, 32, Leipzig 1961, 9.

⁹ M. AMMIANUS, *Res Gestae*, XXVII, 5, ed. C. Clarck, Berlin 1915, 2, 428-430.

¹⁰ HERODOT, *Istoria*, IV, 95, 106. Problema lui Zamolxis, om sau divinitate, rămâne nesigură. Lipsesc dovezile istorice pentru a stabili identitatea sa certă. Istoriografia română îl plasează între divinități. O amplă bibliografie despre evoluția orientărilor istorice care privesc religia geto-dacilor o reprezintă P. REZUS, „Contribuții noi istorice și arheologice cu privire la religia dacilor”, în *BOR* (1974) 997-1001.

Strabone o altă mărturie despre cultul lui Zamolxis, în sensul că el ar fi învățat de la maestrul său, Pitagora, nu atât doctrina nemuririi, cât „unele lucruri cu privire la corpurile cerești”, adică prezicerea evenimentelor după semnele cerului. Ulterior, acesta se retrage într-o cavernă, în vârful muntelui sacru Kogainon, unde îl primește numai pe rege și pe marii demnitari, care i se adresează astfel „ca unui zeu”¹¹. În acest nou stadiu al religiei daco-getice, zeul Zamolxis este identificat cu marele său preot, care ajunge să fie slăvit cu același nume¹². Mai târziu, Iordanes descrie interesul preoților daci pentru astronomie și științele naturale¹³. Practicând dreptatea, loialitatea, fiind curajoși în luptă etc. geto-dacii sperau că vor trăi după moarte o viață veșnică, adică credeau în nemurire¹⁴.

Ca în toate regiunile imperiului, și în Scythia Minor noii ajunși și-au adus zeii. În colonii, este foarte cunoscut cultul lui Apolo, a cărui figură se afla pe monedele perioadei elenistice. Existau și alte divinități, ca Zeus și Artemis. Existând multe cetăți portuare, nu lipsește nici cultul Dioscurilor, ocrotitorii navigatorilor. Urmează apoi cultul lui Cybele, al lui Dionys etc. O problemă greu de clarificat o reprezintă influența religioasă traco-getică asupra panteonului grecesc. Mai cunoscut este cultul divinității lor cavalerești, venerat în toată Tracia.

În viața cotidiană, elementul traco-scit are un rol insignifiant și, numai în perioada romană, influența tracă și geto-dacică se face simțită mai mult. Faptul este demonstrat de o stelă descoperită la Tomis pe care sunt prezente numeroase semne ale cultului tracic. În perioada greco-romană, panorama religioasă se lărgeste cu divinitățile din Asia Mică și din Egipt: cultul lui Serapide și al lui Iside, cultul Atidei din Frigia și cel al lui Mitra din Persia. Abundența atâtor divinități confirmă realitatea unui sincretism religios destul de puternic¹⁵. În afară de divinitățile amintite, trebuie adăugat și cultul împăratului. Până în secolul al IV-lea, el rămâne *pontifex maximus*, care se ocupă și de

¹¹ STRABONE, *Geografica*, VII, 3, 5, ed. C. Müller – F. Dübner, Paris 1853, 247.

¹² STRABONE, *Geografica*, 247; Cf. M. ELIADE, *De Zamolxis à Gengis-Khan*, Paris 1970, 67.

¹³ IORDANES, *Getica*, XI, ed. T. Mommsen, Berlin 1882, 73-75. Sanctuarele antice, păstrate în parte la Sarmisegetuza și Costești, al căror simbolism urano-solar este evident, pot confirma validitatea informațiilor lui Iordanes: cf. H. DAICOVICIU, *Dacii*, București 1934, 194-215.

¹⁴ Cf. I. COMAN, *Scriitori bisericești din epoca străromână*, București 1979, 20-55.

¹⁵ G. WISSOWA-W. KROLL, „Supliment” IX(1962), în *Realencyclopädie der classischen Altertums-Wissenschaft*, 2e Reihe (R-Z), IX (1934), 1405-1413, 1423-1428.

problemele religioase și este, deci, venerat. În provincii, preoții perpetuează celebrarea cultului său. El este deci conducătorul acestei *oikumene* politice și religioase¹⁶.

Înainte de a aborda cadrul general al creștinismului din Scythia Minor, trebuie notat faptul că ipoteza apostolatului sfântului Andrei în Scythia Minor nu poate fi susținută cu dovezi istorice valide. Textele lui Eusebiu din Cezarea¹⁷ și ale lui Origene¹⁸ nu sunt considerate izvoare documentare de către istoriografia actuală¹⁹. Se poate afirma doar că circumstanțele istorice erau favorabile primirii propovăduirii mesajului creștin și nimic mai mult.

2. Creștinismul în Scythia Minor. Prezentare generală

Începuturile creștinismului în Scythia Minor trebuiesc căutate în zona geografică și culturală în care se afla provincia. În acest sens, originea ei orientală capătă un rol important. Orașele pontice erau în relații constante cu cele portuare din Asia Mică și din Macedonia. Chiar și oamenii proveneau din acele părți, unde creștinismul era prezent din primul secol. Spre sfârșitul domniei lui Cezar August (31 î.Cr.-14 d.Cr.), Scythia Minor este înglobată în imperiu²⁰. Lipsa dovezilor istorice care ar putea atesta cu certitudine o prezență creștină înainte de secolul al IV-lea își poate afla o explicație în faptul că noua religie nu era încă o *religio illicita*. De asemenea, este foarte cunoscută situația socială a celor mai mulți dintre primii creștini din această provincie: oameni de condiție socială modestă care, în afară de izvoarele epigrafe (în majoritate monumente funerare) și de fundațiile unor biserici, au lăsat puține vestigii pentru posteritate. Un alt motiv ce ar putea explica lipsa dovezilor istorice pentru

¹⁶ D.M. PIPPIDI, „Un nouveau document sur la Koinon pontique au IIe siècle”, în *Scythica Minora*, București-Amsterdam 1975, 230-256.

¹⁷ EUSEBIU, *Historia ecclesiastica*, III, T. Mommsen, 1, 189.

¹⁸ ORIGENE, „Commentariorum in Genesim”, în J.P. MIGNE, *PG*, XII, Paris 1857, III, 24, 91-92.

¹⁹ Istoriografia română ortodoxă acceptă ca istoric textul lui Eusebiu: cf. RĂMUREANU, *Sfinți și martiri la Tomis-Constanța*, 975-979. Orientarea laică și cea aromână are o direcție opusă: cf. PIPPIDI, *Contribuții la istoria veche a României*, București 1967, 448; ZEILLER, „L'expansion du christianisme dans la péninsule des Balkans du I-er au V-e siècle”, în *Revue internationale des études balkaniques*, I, 2, Belgrade 1934-1935, 414-419.

²⁰ Nu se cunoaște data exactă: „Cu cucerirea romană și încorporarea lor în imperiu (la o dată pe care, în forma actuală a informației, nu am putea să o fixăm cu precizie, dar care este posibil să se plaseze pe la sfârșitul domniei lui August...” Cf. D.M. PIPPIDI, „La fin du paganisme en Scythie Mineure”, în *Scythica Minora*, 282.

perioada de dinainte de secolul al IV-lea îl constituie caracterul pur misionar al predicării creștine. De fapt, nu există nimic extraordinar în procesul pătrunderii creștinismului în Scythia Minor. Până la Dioclețian, nimic nu ne vorbește despre existența unor persecuții în aceste părți²¹.

Analizând izvoarele epigrafice²², putem face unele considerații cu caracter general asupra prezenței creștinismului în Scythia Minor. Cât privește conținutul textelor pe care le avem la dispoziție, majoritatea se află pe monumente funerare. Prima inscripție care ar putea confirma prezența creștină în provincie este cea descoperită la Tomis, în limba greacă, datată din prima parte a secolului al III-lea²³. Din conținutul ei aflăm că un oarecare Hylas a trebuit să își înmormânteze copiii, Hermogene și Panthera. Nu se spune că, în ceea ce o privește pe soția sa, Matrona, el nu a putut să o înmormânteze alături de copii, ci într-un alt loc, deoarece ea și-a schimbat opinia (*doxa*). Cuvântul *doxa*, în contextul textului, poate fi interpretat și în sensul de credință, religie. Astfel de texte ne pot determina să credem că creștinismul putea să ducă până la separarea membrilor aceleiași familii. Interesant este însă și faptul că, în general, în sincretismul diferitelor religii păgâne, toate cultele și toate convingerile religioase puteau să se concilieze între ele²⁴.

Inscripția descoperită în anul 322 la Salsovia (în latină) se afla pe zidul cetății, la baza unui monument dedicat zeului Soare. Ea ne descoperă că împăratul Liciniu a poruncit soldaților săi ca, în fiecare an, la data de 18 noiembrie, să venereze zeul Soare cu tămâie, făclii și libațiuni. Acest lucru ar putea demonstra că, probabil, împăratul

²¹ „În Dacia lui Traian, romanitatea și creștinismul nostru s-au născut și au crescut în mod natural, lent și durabil”: cf. V. PÂRVAN, *Contribuții epigrafice la istoria creștinismului daco-roman*, București 1911, 201.

²² I. BARNEA, *Les monuments paléochrétiens de Roumanie*, Vatican 1977. În atenția noastră intră numai textele epigrafe. Acestea erau în număr de aproximativ 80 până la data publicării cărții citate mai sus. Autorul reproduce toată bibliografia relativă la aceste inscripții și nu considerăm oportună o nouă reproducere a lor.

²³ „Eu, Hylas, am murit lovit de o boală gravă. Mai întâi, mi-am înmormântat scumpul meu fiu, Hermogene; dar, împreună cu mine, este înmormântată și fiica mea, Pantera. Soția mea, Matrona, și-a schimbat părerea”: cf. D.M. PIPPIDI- I.I. RUSSO, *Inscripțiile din Dacia și Scythia Minor*, II, București 1987, 328-329.

²⁴ R. VULPE, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, București 1938, 288; D. RUSSO, „Inscription grecque de Tomis”, în *Istros*, București 1934, 175-178. Despre semnificația cuvântului „doxa”, cf. G. KITTEL, *Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament*, II, Stuttgart 1935, 236-256.

voia să întărească în aceste părți cultul zeului Soare, opunându-l cultului creștin susținut de rivalul său, Constantin cel Mare²⁵.

În afară de aceste două „dovezi” indirecte pentru existența creștinismului scit, pentru perioada cuprinsă în intervalul dintre sfârșitul secolului al III-lea și începutul secolului al IV-lea, avem o altă inscripție, care ar putea dovedi prezența cripto-creștinilor, la Dinogetia în secolul al III-lea. Pe o gemă abraxee este sculptată o figură care seamănă cu imaginile fantastice din apocalipsa sfântului Ioan. Lângă figură, sunt inscripționate literele I á și Ū. Putem presupune deci că această gemă aparținea unui soldat venit din mediul greco-creștin din Siria²⁶.

Trecem acum la o scurtă analiză a textelor epigrafice, încercând să ne limităm la a evidenția câteva caracteristici ale vieții creștine. Din numărul total al textelor, aproximativ șaiszeci sunt în limba greacă; altele sunt în latină sau bilingve. Analizând conținutul lor, putem observa că „nu există nici o aluzie... la conflictul care a pus la încercare noua credință și religia tradițională pe toată durata secolului al IV-lea” și că nu se face absolut deloc aluzie „la luptele doctrinare” ale aceleiași perioade²⁷. Biserica este considerată ca sfântă și universală²⁸. Este invocată milostivirea divină pentru sufletele răposaților, este exprimată speranța în viața veșnică²⁹, sunt elogiați martirii³⁰ etc.

²⁵ „Dei Sancti Solis/simulacra consecr(atum)/die XIII kal(endas) Decemb(res)./Debet singulis annis/iusso sacro D(ominorum) n(ostorum)/Licini Aug(usti) et Licini Caes(aris)/ture, cereis et profu(sionibus) eodem die/a praep(osita) et vexillat(ione)/in cast(ris) Salsoviensib(us) /agenti(bus) exorari./Val(erius) Romulus v(ir) p(erfectissimus) dux,/secutus iussionem,/ describit”: cf. D.M. PIPPIDI, *La fin du paganisme en Scythie Mineure*, 291; V. PÂRVAN, *Salsovia*, București 1906, 27-28.

²⁶ G. ȘTEFAN, „Dinogetia”, în *Dacia* (1937-1940), București 1941, 419-421.

²⁷ D.M. PIPPIDI, *La fin du paganisme en Scythie Mineure*, 290.

²⁸ Cf. I. BARNEA, *Les monuments paléochrétiens de Roumanie*, 46: „Herakleides, cititor al sfintei și catolicei biserici”. „Sfânta și catolica biserică – expresie în care se observă influența simbolului niceno-constantinopolitan și care este folosită pentru a stabili o distincție de ereticii care, probabil, trăiau în acea perioadă și la Tomis”.

²⁹ Cf. I. BARNEA, *Les monuments paléochrétiens de Roumanie*, 40-41: „Harul lui Dumnezeu!... Aici odihnește Januaria... Dumnezeu să o odihnească împreună cu cei drepti...”. „Symplicius... și soția sa, Melitis... în speranța învierii și a bucuriei vieții veșnice”: Cf. I. BARNEA, *Les monuments paléochrétiens de Roumanie*, 77-78.

³⁰ Cf. I. BARNEA, *Les monuments paléochrétiens de Roumanie*, 91-93: „Martirii lui Cristos... Zatikos, Attalos, Kamsios, Philippos”.

Textele epigrafice provin din următoarele localități: Tomis³¹, Callatis (8 inscripții)³², Histria (6 inscripții)³³, Axiopolis (2 texte)³⁴, Trophaeum Traiani (o inscripție)³⁵, Ulmetum (8 texte)³⁶, Dinogetia (7 inscripții)³⁷, Salsovia (o inscripție)³⁸, Niculițel (o inscripție)³⁹ și Lazu (o inscripție)⁴⁰.

Piatra pe care sunt sculptate este de obicei din granit, calcar sau marmură (puține). Aceste pietre au aspectul unor altare păgâne sau al unor stele funerare⁴¹. Sunt sculptate însă și numeroase simboluri creștine, ca de exemplu: porumbelul, peștele, monograma lui Cristos sau ramura de palmier. În afară de inscripțiile sculptate există și altele, care sunt imprimate pe ziduri, pe cărămizi sau pe diferite vase. O inscripție latină a fost făcută pe discul episcopului Paternus din Tomis. Pe cealaltă parte a discului, se află o inscripție în greacă și 4 timbre aparținând unor diferite oficialități bizantine⁴².

Din punct de vedere al aspectului exterior, inscripțiile creștine sunt mai simple față de cele păgâne. Acest fapt reflectă condiția socială a creștinilor, însă și lipsa de sensibilitate artistică.

Ornamentul care se repetă deseori este crucea, de diferite dimensiuni și forme⁴³. De la jumătatea secolului al IV-lea, se află pe toate mormintele creștinilor. Rolul ei este acela de a-i ocroti pe răposați, de a îndepărta spiritele rele, dar, mai ales, ea simbolizează harul unei vieți veșnice cu Cristos. La Trophaeum Traiani, crucea are alături și un text semnificativ: „Crucea morții și învierii”⁴⁴. De asemenea, pe poarta

³¹ Barnea ne prezintă 45 de texte epigrafe din acest oraș: cf. Cf. I. BARNEA, *Les monuments paléochrétiens de Roumanie*, 33-76.

³² Cf. I. BARNEA, *Les monuments paléochrétiens de Roumanie*, 77-86.

³³ Cf. I. BARNEA, *Les monuments paléochrétiens de Roumanie*, 86-89.

³⁴ Cf. I. BARNEA, *Les monuments paléochrétiens de Roumanie*, 101-105.

³⁵ Cf. I. BARNEA, *Les monuments paléochrétiens de Roumanie*, 112.

³⁶ Cf. I. BARNEA, *Les monuments paléochrétiens de Roumanie*, 105-111.

³⁷ Cf. I. BARNEA, *Les monuments paléochrétiens de Roumanie*, 93-100.

³⁸ Cf. I. BARNEA, *Les monuments paléochrétiens de Roumanie*, 90-91.

³⁹ Cf. I. BARNEA, *Les monuments paléochrétiens de Roumanie*, 91-93.

⁴⁰ Cf. I. BARNEA, *Les monuments paléochrétiens de Roumanie*, 89-90.

⁴¹ Spre deosebire de mormintele păgâne, cele creștine sunt orientate spre vest-est: cf. P. DIACONU, „Un cimitir creștin din secolul al IV-lea descoperit la Mangalia”, în *Glasul Bisericii*, București 1964, 721.

⁴² I. BARNEA, *Les monuments paléochrétiens de Roumanie*, 71-73: „Ex antiquis renovatum est per Paternum, reverentiss(imum) episc(opum) nostrum, amen...”.

⁴³ I. BARNEA, *Les monuments paléochrétiens de Roumanie*, 40.44-48.51.55.66.72.84 etc.

⁴⁴ I. BARNEA, *Les monuments paléochrétiens de Roumanie*, 112.

principală a orașului Tomis se găsește o cruce, alături de care se află inscripționată invocația: „Doamne Dumnezeu, ajută orașul abia renovat! Amin”⁴⁵.

Pentru construirea mormintelor, creștinii au folosit cu siguranță și pietre provenind de la păgâni. Acest lucru îl putem deduce din faptul că se pot observa alături de inscripțiile lor și motive păgâne: rozeta, coroana, vița, frunze de acant⁴⁶.

Mai mult de jumătate dintre inscripții sunt funerare. O altă parte dintre inscripții reproduc mici texte scripturistice⁴⁷, liturgice sau sunt chiar scurte invocații, aclamații religioase⁴⁸.

Limba este simplă și nu lipsesc greșelile ortografice. Datarea se face cu aproximație. Pe unele monumente găsim numele împăraților Anastasiu (491-518)⁴⁹, Iustinian (527-563)⁵⁰, al prefectului Constantinopolului, Geronțiu⁵¹, și al episcopului de Tomis, Paternus⁵². Perioada de datare este cuprinsă în general între sfârșitul secolului al III-lea și jumătatea secolului al VI-lea.

Perioada persecuțiilor ne-a oferit mai multe dovezi pentru demonstrarea prezenței creștine în acest teritoriu. La Tomis, un *neophytos* dedică un altar „fericitului Timotei”, care l-a botezat⁵³. Un alt *neophytos*, Alexandru, invocă milostivirea divină pentru cei răposați⁵⁴.

Creștinii poartă și numele de *pistoi*⁵⁵. Un alt termen utilizat este și *doulos Hristou*⁵⁶. În ciuda efortului lor de a-și reliefa noua identitate religioasă, diferită de cea a păgânilor, inscripțiile funerare prezintă uneori o simbioză interesantă de idei păgâne și creștine. O inscripție de la Tomis afirmă că răposații i-au redat spiritul lor lui

⁴⁵ I. BARNEA, *Les monuments paléochrétiens de Roumanie*, 59-60.

⁴⁶ I. BARNEA, *Les monuments paléochrétiens de Roumanie*, 54-56.80-81.

⁴⁷ I. BARNEA, *Les monuments paléochrétiens de Roumanie*, 64: „Emanuel + Dumnezeu cu noi”. „Domnul este lumina și mântuirea mea; de cine mă voi teme?”; I. BARNEA, *Les monuments paléochrétiens de Roumanie*, 74: „Vă dau pacea mea”.

⁴⁸ I. BARNEA, *Les monuments paléochrétiens de Roumanie*, 98: „Fiul lui Dumnezeu, Atotputernic, vino în ajutorul nostru! Mântuiește-ne! Dumnezeu, Maria!”; I. BARNEA, *Les monuments paléochrétiens de Roumanie*, 110: „Doamne, ajutor!”.

⁴⁹ I. BARNEA, *Les monuments paléochrétiens de Roumanie*, 73.86-87.96.

⁵⁰ I. BARNEA, *Les monuments paléochrétiens de Roumanie*, 80.

⁵¹ I. BARNEA, *Les monuments paléochrétiens de Roumanie*, 94.

⁵² I. BARNEA, *Les monuments paléochrétiens de Roumanie*, 72-73.

⁵³ I. BARNEA, *Les monuments paléochrétiens de Roumanie*, 37-38.

⁵⁴ I. BARNEA, *Les monuments paléochrétiens de Roumanie*, 39.

⁵⁵ I. BARNEA, *Les monuments paléochrétiens de Roumanie*, 105-106.

⁵⁶ I. BARNEA, *Les monuments paléochrétiens de Roumanie*, 90-91.

Dumnezeu (*spiritum Deo reddere*), exprimând apoi speranța de a se întâlni din nou pe câmpiile elizee⁵⁷. Formulele sunt luate după modelele păgâne: „Aici zace”⁵⁸. Același lucru se poate spune și despre formulele concluzive: *Ave! Ave, viator!*⁵⁹. Mormântul este denumit, folosindu-se cuvinte luate din epigrafiă greco-romană, *tumbos, tumulus, memoria*⁶⁰. Această asemănare exterioară între păgânism și creștinism nu poate fi însă interpretată ca fiind, în anumite aspecte, o dovadă a identificării. O explicație plauzibilă o putem găsi în coexistența păgânilor și creștinilor în același ambient. Cu timpul, noua religie a reușit să dea, fără îndoială, un alt sens și o altă valoare formulilor, termenilor luați din lumea necreștină. Încă din această perioadă, unele expresii reliefează caracterul absolut nou și original al creștinismului. Așa este, spre exemplu, cazul semnificației crucii: *Crux mort(is et) resurect(ionis)*⁶¹.

Textele fac puține referințe la ocupațiile creștinilor. Sunt menționați însă soldați, funcționari civili, negustori⁶².

Analizând diferite nume, putem descoperi și originea etnică, care se prezintă ca fiind destul de variată. Mai mult de 30 de nume sunt de origine greacă. O cifră aproape egală reprezintă nume latine. Comitele Gibaste pare să fi fost un got, dar fiica lui poartă un nume grec: Anthusa⁶³. Juristul Symplicius este sirian de origine⁶⁴. Spre sfârșitul secolului al V-lea și începutul secolului al VI-lea, inscripțiile prezintă încă nume turanice, protobulgare: Tzeiuk și fiul Atala⁶⁵.

⁵⁷ I. BARNEA, *Les monuments paléochrétiens de Roumanie*, 35-36. „*Spiritum Deo reddere*” este o formulă folosită des de păgâni: cf. H. LECLERQ, *Inscriptions latines chrétiennes*, în AA. VV., *Dictionnaire d'archéologie*, Paris 1926, VII, 1, 776.

⁵⁸ I. BARNEA, *Les monuments paléochrétiens de Roumanie*, 36-37; V. PÂRVAN, *Contribuții epigrafice la istoria creștinismului daco-roman*, 63.

⁵⁹ I. BARNEA, *Les monuments paléochrétiens de Roumanie*, 36.44.

⁶⁰ V. PÂRVAN, *Contribuții epigrafice la istoria creștinismului daco-roman*, 64; I. BARNEA, *Les monuments paléochrétiens de Roumanie*, 33-34.40.

⁶¹ I. BARNEA, *Les monuments paléochrétiens de Roumanie*, 112; „in morte resurrectio”: I. BARNEA, *Les monuments paléochrétiens de Roumanie*, 82-83.

⁶² I. BARNEA, *Les monuments paléochrétiens de Roumanie*, 108-109: „*Pedatura militum lanciarum iuniorum*”; 104-105: „Aici zace Anthousa, fiica nobilă a magnificului comite...” (în greacă); 78: „*Symplicius... sirian de origine, expert în legi...*”.

⁶³ I. BARNEA, *Les monuments paléochrétiens de Roumanie*, 104-105; V. PÂRVAN, *Contribuții epigrafice la istoria creștinismului daco-roman*, 65.

⁶⁴ I. BARNEA, *Les monuments paléochrétiens de Roumanie*, 78; R. VULPE, *Histoire ancienne de la Dobroudja*, 348.

⁶⁵ I. BARNEA, *Les monuments paléochrétiens de Roumanie*, 57-58; V. PÂRVAN, *Contribuții epigrafice la istoria creștinismului daco-roman*, 63. Aceste două nume au fost găsite pe o inscripție la

Cum am putut observa deja, onomastica inscripțiilor ne poate ajuta să ne facem o idee despre identitatea etnică a provinciei sau, mai precis, a orașelor unde au fost descoperite. Este prezentă lumea romană, Asia Mică, Constantinopolul, Siria, Egiptul și, din secolul al VI-lea, apar și noii cuceritori, bulgarii. Prezența creștină autohtonă nu se face încă simțită. Putem presupune una dintre cauze: localnicii stăteau la țară, preferând să rămână în sat (*pagus-paganus*), acceptând treptat creștinismul.

Tomis, datată în secolul al V-lea și începutul secolului al VI-lea și considerată a fi cel mai vechi izvor epigrafic pentru prezența protobulgarilor în Balcani: Cf. V. BECHELIEV, „Zwei altchristliche Inschriften”, în *Godisnik-Sofia*, VII (1942), Sofia 1943, 232-234.

CAPITOLUL AL II-LEA

MARTIRII DIN SCYTHIA MINOR

Pentru perioada persecuțiilor lui Dioclețian (284-305) și ale lui Liciniu (307-324), izvoarele hagiografice grecești și latine ne transmit numele mai multor martiri din Scythia Minor. Izvoarele cele mai importante sunt: *Breviarul* sau *Martirologiul sirian*⁶⁶, scris între anii 370-380, *Martirologiul ieronimian*⁶⁷, a cărei primă alcătuire îi aparține sfântului Ieronim și *Sinaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae*⁶⁸, o listă de sfinți alcătuită în secolul al VIII-lea.

Principalele dificultăți în analizarea și stabilirea autenticității numelor și locurilor derivă din faptul că cei care le-au alcătuit sau copiatii acestor izvoare, ei stând la baza altor martirologii succesive, au confundat nume de persoane și de localități, transformându-le în nume de martiri. Acestei probleme i se adaugă o alta: greutatea stabilirii diferenței între martirii proprii Scythiei Minor și cei care erau numai comemorați în această provincie. Se înțelege astfel că această muncă trebuie să fie supusă unor posibile îmbunătățiri.

La 2 ianuarie, *Acta Sanctorum*⁶⁹ ne prezintă memoria sfinților martiri Argaeo, Narcis și Marcelin, care au fost martirizați sub Liciniu, între anii 320-323. Izvorul menționat mai sus îi amintește și în ziua următoare, iar numele lor sunt menționate alături de cele ale altor martiri, cu care au suportat supliciul în aceeași persecuție: „În orașul Tomis, se celebrează ziua de naștere (*dies natalis*) a sfinților Claudoniu,

⁶⁶ Cf. MARIANI, BONAVENTURA, *Breviarium Syriacum*, Roma 1956.

⁶⁷ Pentru o prezentare generală a *Martirologiului ieronimian*, vezi: H. LECLERQ, „Martyrologe”, în *Dictionnaire d'archéologie*, X, 2, Paris 1932, 2530-2563.

⁶⁸ Publicat de H. Delehaxe, în H. DELEHAXE, *Propylaem ad Acta Ss. Novembris*, Bruxelles 1900.

⁶⁹ *Acta Sanctorum Ianuarii*, I, Paris 1866, 82-83.

Eugeniu, Rodoniu și a celor trei frați, Argeo, Narcis și Marcelin, tineri creștini, și a lui Diogene, Eugeniu, Rodon și Prima”⁷⁰. Numele primilor trei se găsesc și în *Martirologiul ieronimian*, alături de un alt nume, cel al episcopului Filus sau Filius. În unele variante, cuvântul Fili este scris cu „f” minuscul, textul capătând astfel o altă semnificație: „In civitate Tomis Claudonis, Eugenis, Rhodonis et trium fratrum Argaei, Narcissi et Marcellini pueri cristiani filii episcopi”⁷¹. Argumentația care ni se pare a fi cea mai plauzibilă este cea oferită de *Bibliotheca Sanctorum*. Autorul carolin Floro (mort în anul 860 la Lyon, în Franța), care s-a ocupat de publicarea unei ediții a *Martirologiului ieronimian*, urmând codicele acestui martirologiu – codice prin care ne-au parvenit informații despre acești trei martiri –, ne-a transmis informații inexacte pentru că, în acest martirologiu, informațiile referitoare la primele zile ale lunii ianuarie sunt confuze.

Determinarea topografică a lui Floro, „Tomis in Ponto”, trebuie atribuită martirilor Straton, Macrobiu și Marcian, a căror memorie era cinstită la 2 ianuarie, iar împrejurările recrutării și morții lui M. (Marcelin) trebuie legate de Teogene, martir la Cizico. Așadar, pentru a determina locul unde au fost uciși martirii și ziua exactă a sărbătorii în cinstea lor, trebuie avut în vedere și faptul că, pentru data de 10 ianuarie, putem citi în *Martirologiul ieronimian*: „Romae, via Appia, coronae et milites XXX”. Nota, corectată, se prezintă astfel: „Romae, via Appia, miliario XXX, Corano Territorio”. Ea aparține sfinților Argeu, Narcis și Marcelin care, conform relatărilor sfântului Marcian, preot, rezultă că au fost decapitați la Cori. Trupurile lor se află la Roma, în bazilica „Patru sfinți încoronați” (*Ss. Quattro Coronati*)⁷².

Mai târziu, martirologiul lui Beda Venerabilul (+735) notează că, în ziua de 3 ianuarie, se comemora martiriul sfântului Filo, episcop: „natale s. Filii Episcopi”⁷³. În aceeași zi de 3 ianuarie, se celebra la Tomis și memoria sfântului Teogene, fiul episcopului, și memoria martirului Petru, ei fiind de asemenea martirizați sub Liciniu:

⁷⁰ *Acta Sanctorum Ianuarii*, 135.

⁷¹ H. DELEHAYE, „Commentarius perpetuus in Martyrologium Hieronymianum”, în *Acta Ss. Novembris*, II, 2, Bruxelles 1931, 23.

⁷² M. SALSANO, „Argeo, Narcisso e Marcellino”, în *Bibliotheca Sanctorum*, II, Roma 1962, 405.

⁷³ BEDA VENERABILUL, *Martyrologium*, în PL, XCIV, Paris 1850, 802.

„In Tomis civitate natale s. Theogenis martyris, filii Episcopi... et Petri martyris”⁷⁴. *Acta Sanctorum*, preluând textul din martirologiul lui Rabano Mauro (+856), ne amintește că, la Tomis, se comemora martiriul episcopului Tit: „In Tomis civitate natalis Titi episcopi (imo Theogenis filii episcopi)”⁷⁵. Ulterior, în locul lui Tit va apărea Teogene, ca fiu al unui episcop. După cum se poate observa, izvoarele fac o confuzie foarte mare de persoane.

Urmând informațiile din *Synaxarium*-ul Bisericii din Constantinopol, găsim celebrată în ziua de 3 ianuarie memoria unui martir cu numele de Teogene, care era însă episcop de Parion, în Ellesponto, și care a fost martirizat între anii 320-323, tot sub împăratul Liciniu⁷⁶. Alte izvoare completează informațiile cu privire la Teogene. Totuși, toate îl plasează nu la Tomis, ci în Ellesponto, la Parion, sau la Cizico⁷⁷. De aceea, se pare că martiriul lui Teogene la Tomis nu poate fi susținut cu certitudine, întrucât izvoarele cele mai vechi converg spre Ellesponto.

După cum am observat deja, martirologiul lui Raban menționează un anume Tit ca episcop de Tomis, martirizat între anii 320-323. Trebuie însă spus faptul că nu există nici o mărturie verosimilă, în afară de cea a lui Raban, care să poată susține existența unui episcop la Tomis, la începutul secolului al IV-lea. Pentru J. Zeiller, acest interval de timp reprezintă o „perioadă legendară”⁷⁸. Le Quien, în schimb, a plasat numele lui Tit pentru scaunul episcopal de Tomis⁷⁹. Dincolo de diferența de nume a episcopului (Filus sau Filius, după Beda; Titus, după Raban), îndoielile asupra existenței acestui episcop cresc prin faptul că povestirea martiriului său ne relatează că el a fost capturat între gratii („inter tyrones comprehensus”). Se poate trage deci concluzia că nu există nici o dovadă demnă de încredere, care să ne facă să luăm în considerare prezența unui episcop la Tomis în această perioadă.

⁷⁴ *Acta Sanctorum Ianuarii*, 1, 133.

⁷⁵ *Acta Sanctorum Ianuarii*, 1, 133; RABANO MAURO, *Martyrologium*, în PL, CX, 1123 CD.

⁷⁶ H. DELEHAYE, „Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae”, în *Propylaeum ad Acta Ss. Novembris*, 367-368, 20.

⁷⁷ *Acta Sanctorum Ianuarii*, 1, 134-135; H. DELEHAYE, „Commentarius perpetuus in Martyrologium Hieronymianum”, 23-24.

⁷⁸ J. ZEILLER, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'Empire romain*, Paris 1918, 171.

⁷⁹ M. LE QUIEN, *Oriens Christianus*, Paris 1740, 1, 1211-1212.

Pentru data de 3 aprilie, *Breviarul sirian* menționează martiriul lui Chrest și Papp⁸⁰. Conform *Martirologiului ieronimian*, la data de 3 aprilie, se celebra la Tomis memoria mai multor martiri, printre care: Tommas, Evagriu, Benign, Christ, Arest, Ruf, Sinnidia și Patriciu⁸¹. Același martirologiu amintește un alt martir la Tomis, Chrest, iar la data de 1 octombrie se vorbește despre „Tomis civitate Charisti”⁸². Cât privește numele de Sinnidia, putem afirma cu siguranță că nu se referă la altceva decât la localitatea Synnada, din Frigia. Denumirea a fost deci transformată de către copiiști, din greșală, în numele unei martire⁸³. Despre Ruf și Patriciu nu se cunoaște altceva decât numele lor⁸⁴. Rămâne în discuție numai Evagriu, numele unui potențial ucenic al sfântului Pancrațiu din Tauromenium (Taormina, în Sicilia), a cărui memorie se celebra la 5 aprilie și la 8 iulie, în Sicilia⁸⁵ și la 12 mai, la Roma⁸⁶. Evagriu a trăit cu siguranță în Sicilia, dar copiiștii, confundând acest nume cu cel de Scythia, l-au transformat în martir de Tomis.

La 27 mai, *Martirologiul ieronimian* îi amintește pe martirii Elia (sau Heli, Helia), Lucian, Zotic, Marcian, Victur și Murina⁸⁷. Numele unora dintre ei – cum este cazul lui Elia, Lucian și Zotic –, sunt prezente și în Sinaxarul Bisericii din Constantinopol, unde comemorarea lor se celebra la 13 septembrie, la Tomis, împreună cu martirii Gordian și Valerian. Ei au fost martirizați sub împăratul Liciniu, între anii 320-323⁸⁸. O descoperire arheologică făcută la Niculițel, în 1973, ne-a dezvăluit numele unui alt Zotic, martirizat la Noviodunum (Isaccea), împreună cu alți 32 sau 36 martiri, între anii 303-305, sau între anii 320-323, sub Liciniu. Relicviile lui au fost descoperite într-un martyrion, alături de relicviile altor trei martiri: Attal, Kamasiu și Filip⁸⁹.

⁸⁰ J.B. DE ROSSI-L. DUCHESNE, „Breviarium Syriacum”, în *Acta Ss. Novembris*, II/1, Bruxelles 1894, LV.

⁸¹ H. DELEHAYE, „Commentarius perpetuus in Martyrologium Hieronymianum”, 172.

⁸² H. DELEHAYE, „Commentarius perpetuus in Martyrologium Hieronymianum”, 535-536.

⁸³ H. DELEHAYE, „Commentarius perpetuus in Martyrologium Hieronymianum”, 172-173.

⁸⁴ H. DELEHAYE, „Commentarius perpetuus in Martyrologium Hieronymianum”, 172, 10.

⁸⁵ H. DELEHAYE, „Commentarius perpetuus in Martyrologium Hieronymianum”, 175, 16; 175, 358-369.

⁸⁶ H. DELEHAYE, „Commentarius perpetuus in Martyrologium Hieronymianum”, 249-250, 10.

⁸⁷ H. DELEHAYE, „Commentarius perpetuus in Martyrologium Hieronymianum”, 535-536.

⁸⁸ H. DELEHAYE, „Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae”, 40-41; J. ZEILLER, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'Empire romain*, 118-119.

⁸⁹ I. RĂMUREANU, „Martirii creștini de la Niculițel, descoperiți în 1971”, în *BOR*, XCI (1973), 3-5, 464-471.

Comemorarea lui Victur se celebra și la Efes, și la Tudertina (Tuscia, Italia), la 25 mai, împreună cu alți sfinți⁹⁰. Mai grea se dividește a fi identificarea martirului Marcial sau Marcian. *Breviarul sirian* îl plasează la Tomis. Cât privește *dies natalis* a acestui martir, ea era celebrată la 5 iunie, împreună cu memoria altor trei martiri necunoscuți⁹¹. În schimb, alte izvoare ne spun că el este un martir din Egipt, din Alexandria sau din Thmuis⁹². *Breviarul sirian* îl amintește la Tomis și la 10 iulie, împreună cu alți 47 martiri⁹³, iar *Martirologiul ieronimian* îl amintește și el la 10 iulie, împreună cu „aliorum XXXXIX sive XLVII”⁹⁴.

Copiștii au făcut din nou o confuzie între localități: Tomis, care uneori este scris și Thomis, a fost confundat cu Thmuis. Oricum, convergența izvoarelor ne ajută să îl plasăm pe Marcian nu în Egipt, ci în Scythia Minor sau într-o regiune învecinată. Zeiller și Delehaye au dubii în privința faptului dacă el a fost într-adevăr martirizat la Tomis. „Nu trebuie să le refuzăm calitatea de martiri, chiar dacă plasarea geografică (la Tomis) a sfinților menționați în *Breviarium syriacum* pentru 5 iunie și pentru 10 iulie[...]”⁹⁵ este greșită. „Sub nici o formă, sfinții Marcian și Nicandru nu aparțin Egiptului”, ci Moesiei, fiind martirizați la Durostorum (Silistra)⁹⁶. Pentru a plasa cu mai multă siguranță martiriul lor la Durostorum, ne vin în ajutor și alte izvoare. Astfel, aflăm că Marcian era un soldat din armata romană, alături de un alt tovarăș, Nicandru. La 17 iunie 298, ei au fost martirizați împreună, la Durostorum, sub Dioclețian și Galeriu⁹⁷. Ei făceau parte dintr-un grup de șase martiri, alături de veteranul Giulio, martirizat la 27 mai 298⁹⁸, soldatul Hesychiu, martirizat în același an⁹⁹, Pasicrate și Valențiu, despre care nu știm decât că erau soldați, martirizați înaintea lui Marcian și Nicandru, la 24 aprilie 298¹⁰⁰. Ultimii doi sunt pomeniți și în *Martirologiul ieronimian*

⁹⁰ H. DELEHAYE, „Commentarius perpetuus in Martyrologium Hieronymianum”, 274-275.

⁹¹ J.B. DE ROSSI-L. DUCHESNE, „Breviarium Syriacum”, LVIII.

⁹² H. DELEHAYE, „Commentarius perpetuus in Martyrologium Hieronymianum”, 304-306; SEC, 732.

⁹³ H. DELEHAYE, „Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae”, LVIII.

⁹⁴ H. DELEHAYE, „Commentarius perpetuus in Martyrologium Hieronymianum”, 365-367.

⁹⁵ J. ZEILLER, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'Empire romain*, 118.

⁹⁶ H. DELEHAYE, „Les martyrs d’Egypte”, în *Analecta Bollandiana*, XL (1922), 60.

⁹⁷ H. DELEHAYE, „Commentarius perpetuus in Martyrologium Hieronymianum”, 322-323.

⁹⁸ H. DELEHAYE, „Commentarius perpetuus in Martyrologium Hieronymianum”, 276-277.

⁹⁹ H. DELEHAYE, „Commentarius perpetuus in Martyrologium Hieronymianum”, 322-323.

¹⁰⁰ H. DELEHAYE, „Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae”, 627-628.

iar comemorarea lor se celebra la Durostorum, la 25 mai¹⁰¹. Același martirologiu îi menționează și pe Marcian și Nicandru, tot la Durostorum, la 17 iunie și 26 decembrie¹⁰². Probabil că din cauza apropierii dintre cele două orașe, Durostorum și Tomis, comemorarea lui Marcian și a tovarășilor săi a devenit o realitate prezentă și la Tomis.

La data de 5 iulie, *Acta Sanctorum* și *Martirologiul ieronimian* comemorează la Tomis memoria mai multor martiri: Strator (sau Straton), Teodot, Merona (sau Marina), Todivia (sau Rodopia), Secundin, Marin (Mafrin sau Macrin), Soderă, sau Sodepha. Nu este indicat nici locul, nici împăratul sub care au fost martirizați¹⁰³. Straton este menționat în *Martirologiul ieronimian* și la data de 15 septembrie, împreună cu Macrobiu și Valerian. Ei sunt martiri din Tomis, iar cât privește *dies natalis* a acestor martiri, ea este plasată cu aproximație între anii 320-323, sub Liciniu¹⁰⁴. Teodot nu poate fi identificat, iar numele de Merona reprezintă, probabil, deformarea lui Macrobiu, acesta din urmă fiind într-adevăr martir de Tomis, el suferind supliciul între anii 320-323, sub Liciniu. Memoria sa era celebrată la data de 13 septembrie¹⁰⁵. Despre Rodivia, se crede că nu a existat, fiind o transcriere greșită a numelui Rodipian, martir din Asia Mică, din Caria¹⁰⁶. În privința lui Secundin, nu se cunoaște exact locul în care a fost martirizat¹⁰⁷. *Martirologiul ieronimian* îl amintește la 9 iulie pe sfântul Ciril: „In Tomis... Cyrili episcopi igne traditi”¹⁰⁸. Textul menționează și alți martiri, care însă nu pot fi acceptați ca martiri de Tomis. În acest oraș erau doar comemorați.

¹⁰¹ H. DELEHAYE, „Commentarius perpetuus in Martyrologium Hieronymianum”, 271-272.

¹⁰² H. DELEHAYE, „Commentarius perpetuus in Martyrologium Hieronymianum”, 10-11, nota 26; 322, 5. J. ZEILLER, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'Empire romain*, 55-59; 110-116.

¹⁰³ *Acta Sanctorum Julii*, II (29), Paris 1867, 223, 43; H. DELEHAYE, „Commentarius perpetuus in Martyrologium Hieronymianum”, 353-354.

¹⁰⁴ *Acta Sanctorum Julii*, II, 1, 121; II, 2, 507-508.

¹⁰⁵ *Acta Sanctorum Julii*, 507-508; H. DELEHAYE, „Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae”, 40-41; H. DELEHAYE, „Les origines du culte des martyrs”, Bruxelles 1933, 250.

¹⁰⁶ H. DELEHAYE, „Commentarius perpetuus in Martyrologium Hieronymianum”, 219-220, 3.

¹⁰⁷ H. DELEHAYE, „Commentarius perpetuus in Martyrologium Hieronymianum”, 354, 15.

¹⁰⁸ H. DELEHAYE, „Commentarius perpetuus in Martyrologium Hieronymianum”, 360-361, 5.

Același martirologiu menționat mai sus face referire la un oarecare Ciril și la data de 1 august: „In Tomis civitate Cyrilli”¹⁰⁹. Nu putem însă preciza cu exactitate dacă acest Ciril este același cu cel amintit la 9 iulie. Varianta care pare a fi cea mai plauzibilă este cea a lui Delehay, conform căreia putem admite numai un Ciril, martirizat la Axiopolis (Cernavodă), în anul 303 sub Dioclețian¹¹⁰. În martirologii, comemorarea sa se repetă. Astfel, *Breviarul sirian* îl amintește în ziua de 9 martie la Axiopolis, împreună cu Quindeo. Același izvor îl menționează pe Ciril și în ziua de 12 mai, în același oraș, Axiopolis, împreună cu alți șase martiri¹¹¹. Și *Martirologiul ieronimian* îl comemorează, dar în ziua de 26 aprilie, împreună cu Quindeo: „Axiopoli Cyrilli et Vindei (Quindei)”¹¹². Același izvor îl menționează pe Ciril în ziua de 9 mai, împreună cu Quindeo și Zen: „In Axiopoli Quirilli, Gindei (Quindei) et Zenonis”¹¹³. O inscripție în limba greacă de la începutul secolului al IV-lea, descoperită la Axiopolis, ne confirmă autenticitatea martirilor menționați mai sus. Textul inscripției menționează trei nume, Ciril, Quindeo și Tasiu, martirizați sub Dioclețian și Galeriu, în 303¹¹⁴. Ciril se bucura de o oarecare notorietate în rândul populației locale, iar acest fapt poate fi observat și din faptul că exista o fortăreață construită în apropiere de Axiopolis ce-i purta numele. Procopiu din Cezarea vorbește despre ea atunci când scrie despre activitatea de restaurare a lui Iustinian¹¹⁵. Încă nu este clar care este această fortăreață. Dintre diferitele opinii, mai plauzibilă este cea susținută de Aricescu, care vede în orașul menționat de Procopiu fortăreața Trophaeum Traiani¹¹⁶.

La data de 10 iulie, în Sinaxarul Bisericii din Constantinopol sunt comemorați martirii Emilian și Aureliu. Primul era un soldat din armata romană, martirizat la

¹⁰⁹ H. DELEHAYE, „Commentarius perpetuus in Martyrologium Hieronymianum”, 408-410; 250.

¹¹⁰ H. DELEHAYE, „Commentarius perpetuus in Martyrologium Hieronymianum”, 226.

¹¹¹ J.B. DE ROSSI-L. DUCHESNE, „Breviarium Syriacum”, LIV.LVII.

¹¹² H. DELEHAYE, „Commentarius perpetuus in Martyrologium Hieronymianum”, 210.

¹¹³ H. DELEHAYE, „Commentarius perpetuus in Martyrologium Hieronymianum”, 241.

¹¹⁴ I. BARNEA, *Monumenti paleocristiani della Scizia Minore*, Faenza-Ravenna 1971, 24-27.

¹¹⁵ PROCOPIU DIN CEYAREEA, *De aedibus*, IV, 7, 15, ed. J. Haury-G. Wirth, Leipzig 1964, 133; J. ZEILLER, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'Empire romain*, 116.

¹¹⁶ A. ARICESCU, „Quelques précisions sur la carte de la Scythia Minor”, în *Dacia*, XIV (1970), 297-309.

Durostorum, la 18 iulie 362, sub împăratul Iulian Apostatul (361-362). La data de 10 iulie, memoria lui era celebrată și la Tomis¹¹⁷.

La 13 septembrie, sinaxarul bizantin și *Acta Sanctorum* îi comemorează la Tomis pe martirii Macrobiu, Gordian, Elia (Eli), Zotic, Lucian, Valerian și Seleuc, care au primit coroana martiriului sub Liciniu, între anii 320-323¹¹⁸. Macrobiu era originar din Capadocia. Gordian, în schimb, era originar din Paflagonia. Ei fuseseră educați în credința creștină de mici. Chemați să slujească la masa împăratului, au refuzat acest serviciu și, din această cauză, au fost exilați în Scythia Minor. Această provincie a constituit și cu alte ocazii un loc de exil și, de aceea, putem presupune că, în unele aspecte (frigul iernii etc.), nu era prea râvnită de oamenii obișnuiți cu o climă mai caldă. Ajunși la Tomis, au fost prezenți la judecarea și martirizarea lui Lucian, Valeriu, Zotic, Elia și Seleuc (numele lui nu este prezent în *Martirologiul ieronimian*); după aceasta, au fost martirizați și ei.

Am observat că memoria acestor martiri era celebrată la Tomis și la data de 27 mai. Zotic, Lucian și Elia amintiți la 27 mai sunt probabil aceleași persoane menționate și de sinaxarul bizantin. În schimb, Zotic, martir de Tomis, a cărui comemorare se celebra la 13 septembrie, nu este același cu Zotic, martirizat la Noviodunum împreună cu Attalo, Camasiu și Filip și cu alți 32 sau 36 de creștini. Relicviile ultimilor patru au fost descoperite la Niculițel, așa cum am amintit mai sus.

La 12 septembrie se celebra comemorarea lui Straton și a lui Valeriu chiar și la Alexandria, împreună cu un alt grup de martiri, sub împăratul Maximian Ercolio (285-310), probabil în jurul anului 304: „Alexandriae natalis Sanctorum martyrum Hieronidis, Leonitii, Serapionis, Selesii (Seleucus), Valeriani et Stratonis, qui sub Maximo imperatore ob Christi nominis confessionem in mare sunt demersi”¹¹⁹. Primii

¹¹⁷ H. DELEHAYE, „Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae”, 827. J. ZEILLER, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'Empire romain*, 126-128; F. HALKIN, „Saint Emilien de Durostorum, martyr sous Julien”, în *Analecta Bollandiana*, 90(1972), 27-35. Nu știm nimic despre Aurelian; probabil este o repetare greșită a numelui Emilian.

¹¹⁸ H. DELEHAYE, „Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae”, 40-41; *Acta Sanctorum Septembris*, IV(44), Paris 1868, 55-56; J. ZEILLER, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'Empire romain*, 250. G.D. GORDINI, „Macrobio e Giuliano”, în *Bibliotheca Sanctorum*, VIII, Roma 1966, 460.

¹¹⁹ H. DELEHAYE, „Commentarius perpetuus in Martyrologium Hieronymianum”, 508.

trei sunt aproape sigur martiri egipteni. Seleuc a fost martirizat probabil în Galația¹²⁰. *Dies natalis* a martirilor Valerian, Macrobiu și Gordian se celebra și la Noviodunum, la 17 septembrie: „In Niveduno Valeriani, Macrobbi, Gordiani”¹²¹.

La 1 octombrie, *Martirologiul ieronimian*, fără să amintească perioada martiriului lor, îi amintește pe Prisc, Crescențiu, Evagriu, Denegotia, Faustin, Marcial, Ianuarius, Alexandru, Eutropiu, Pigra, Cotia, Saturnin, Speo, Cast, Prim, Donat, Digna și Charist¹²². Aceiași martiri, cu unele modificări, sunt amintiți și de *Acta Sanctorum*. Cotia este scris Gothia, Sepo este înlocuit cu Speus iar apoi sunt adăugați Passic și Prop¹²³. Trebuie să menționăm imediat că unele nume nu pot fi acceptate, iar altele, cum s-a mai întâmplat deja în cazul altor nume, reprezintă denumiri ale unor diferite locuri. Ca și în cazurile anterioare, credem că greșeala provine de la copiiști. După codicele Epternacensis și Bernensis, Ianuarius, Marcial și Faustin, sunt martiri din Cordoba, Spania, unde erau comemorați la 13 octombrie¹²⁴. În analizarea celorlalte nume, Duchesne și Delehaye pleacă de la numele orașelor Tomis și Dinogetia. În codicele amintit mai sus, este amintit în diferite feluri: Denegothiae, Dignae, Gottiae, Pigrae Cotiae, Dignae, Gotiae termeni care, în *Martirologiul ieronimian*, ar vrea să indice martiri, dar care, cum se poate observa imediat, nu au existat. La Tomis i-am întâlnit deja menționați pe martirii Crescențiu și Charist (Christus), comemorați la 3 aprilie cu un grup de alți martiri¹²⁵. Priscus este comemorat împreună cu Serapion, Malcho, Marin, Asteriu și tovarășii lor în Egipt la 28 decembrie, ei suferind supliciu sub împăratul Valerian (253-260)¹²⁶. Comemorarea lui Priscus era celebrată la 1 septembrie și la Capua (de unde probabil era originar)¹²⁷. Astfel, Evagriu, martir în Sicilia, a fost „transferat”, printr-o greșeală a copiiștilor, care au scris Scythia în loc de

¹²⁰ H. DELEHAYE, „Commentarius perpetuus in Martyrologium Hieronymianum”, 508, 16. H. DELEHAYE, „Les Martyrs d’Egypte”, 83.

¹²¹ H. DELEHAYE, „Commentarius perpetuus in Martyrologium Hieronymianum”, 513-514, 12.

¹²² H. DELEHAYE, „Commentarius perpetuus in Martyrologium Hieronymianum”, 535-356.

¹²³ *Acta Sanctorum Octobris*, I (49), Paris 1866, 30-32.

¹²⁴ H. DELEHAYE, „Commentarius perpetuus in Martyrologium Hieronymianum”, 536; L. DUCHESNE, „Les légendes d’alta Semita”, în *Mélanges d’archéologie et d’histoire*, 36 (1916-1917), 36-42; H. DELEHAYE, *Sanctus. Essai sur le culte des Saints dans l’antiquité*, Bruxelles 1927, 213-214.

¹²⁵ H. DELEHAYE, „Commentarius perpetuus in Martyrologium Hieronymianum”, 39, 128.

¹²⁶ AA. VV., *Bibliotheca hagiographica latina antiquae et mediae aetatis*, II, Soc. Bollandiani, Bruxelles 1898-1901, 1100, 75-88.

¹²⁷ H. DELEHAYE, „Commentarius perpetuus in Martyrologium Hieronymianum”, 480-481, 8.

Sicilia, în Scythia Minor¹²⁸. Alexandru, menționat și el ca martir de Tomis, a fost martirizat la Drizipara, localitate din Tracia, între Adrianopole și Constantinopol, unde exista o biserică ridicată în amintirea lui¹²⁹. După părerea lui Delehay, nici Eutropiu nu poate fi considerat un martir din Tomis, întrucât numele lui, prezent în martirologii în diferite forme, ne duce cu gândul la mulți alți martiri care nu erau din Tomis¹³⁰. În grupul de martiri menționați la Denegotiae îl găsim și pe Saturnin, care era celebrat și la Alexandria¹³¹, la Cezarea, în Capadocia, la Capua, la Roma și în multe alte orașe din Asia Mică și din Africa romană¹³²; de aceea, este greu să afirmăm că el ar fi fost martirizat la Tomis. De asemenea, Speo sau Speus este probabil un simplu nume, care nu indică nici un martir¹³³. Comemorarea lui Cast era celebrată și în Africa¹³⁴ și la Placentia, în Galia¹³⁵. În aceeași incertitudine se află și cazul lui Prim, care era amintit la Lugdunum (Galia), ca martir ce a suferit supliciul în timpul lui Marcus Aurelius (161-180)¹³⁶ la Roma¹³⁷, precum și la Antiohia, în Siria¹³⁸. Cu privire la Passo, Delehay crede că el este Pappo¹³⁹, pe care l-am întâlnit la data de 3 aprilie. Duchesne, în schimb, îl citește Dassus sau Dasius, martirizat la Axiopolis (Cernavodă), în anul 303¹⁴⁰. Ultimul, Donat, era amintit la 1 septembrie, împreună cu martirul Feliciu, în provincia Puglia (Italia)¹⁴¹.

Pentru secolul al III-lea, martirologiile nu amintesc de numele nici unui martir pentru Scythia Minor. Cum se poate explica acest fapt? Nu erau creștini în provincie? După cum știm, pentru primele decenii ale secolului al IV-lea este menționat un număr

¹²⁸ H. DELEHAYE, „Commentarius perpetuus in Martyrologium Hieronymianum”, 172.535-536.717-718.

¹²⁹ J. ZEILLER, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'Empire romain*, 288; H. DELEHAYE, „Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae”, 488-489.

¹³⁰ H. DELEHAYE, „Commentarius perpetuus in Martyrologium Hieronymianum”, 536, 14.

¹³¹ H. DELEHAYE, „Commentarius perpetuus in Martyrologium Hieronymianum”, 223-224.

¹³² H. DELEHAYE, „Commentarius perpetuus in Martyrologium Hieronymianum”, 32-33.238.240, 101; 542.626-627, 1.

¹³³ H. DELEHAYE, „Commentarius perpetuus in Martyrologium Hieronymianum”, 536, 18.

¹³⁴ H. DELEHAYE, „Commentarius perpetuus in Martyrologium Hieronymianum”, 267, 17.

¹³⁵ H. DELEHAYE, „Commentarius perpetuus in Martyrologium Hieronymianum”, 534, 7.

¹³⁶ H. DELEHAYE, „Commentarius perpetuus in Martyrologium Hieronymianum”, 293.298, 290.

¹³⁷ H. DELEHAYE, „Commentarius perpetuus in Martyrologium Hieronymianum”, 73-74.278.

¹³⁸ H. DELEHAYE, „Commentarius perpetuus in Martyrologium Hieronymianum”, 537, 10.

¹³⁹ H. DELEHAYE, „Commentarius perpetuus in Martyrologium Hieronymianum”, 535-356.

¹⁴⁰ L. DUCHESNE, „Les Légendes d'alta Semina”, în *Mélanges d'archéologie et d'histoire*, 36 (1916-1917), 36-37.

¹⁴¹ H. DELEHAYE, „Commentarius perpetuus in Martyrologium Hieronymianum”, 480-481, 1.

foarte mare de martiri, faptul ce ne demonstrează o puternică prezență creștină, cel puțin pentru a doua parte a secolului al III-lea. Am putut observa, de asemenea, că, în cazul mai multor martiri, izvoarele nu sunt clare. De aceea, credem că, în cazul de față, o listă cu numele martirilor ar reprezenta un hazard. Oricum, numărul lor mare, chiar dacă nu toți pot fi acceptați din punct de vedere istoric, reflectă un creștinism puternic și promițător.

CAPITOLUL AL III-LEA

EPISCOPIA DE TOMIS

Forma de organizare ecleziastică existentă în Scythia Minor în secolele IV-VI este episcopia de Tomis. Orașul dobândește privilegiul de sediu episcopal datorită poziției sale primațiale în cadrul „comunității pontice”, o uniune formată din cinci orașe („pentapolis”): Tomis, Histria, Calatis, Dionysopolis și Odessos. Se adaugă ulterior Mesembria, comunitatea devenind astfel „hexapolis”. La Tomis își avea reședința pentarhul, conducătorul confederației. Chiar și sub dominația romană, orașul își păstrează poziția. În secolul al II-lea d.Cr, se înregistrează o perioadă de mare înflorire. La începutul secolului al III-lea, orașul cunoaște însă o perioadă de decădere, pentru a se întări din nou, în a doua jumătate a aceluiași secol. Ulterior, sub reforma administrativă și militară a lui Dioclețian, Tomis va ocupa poziția de capitală a provinciei Scythia Minor. În secolele IV-VI, Tomis va fi deseori asediat de diferite popoare migratoare, mai ales de goți și de huni. Secolul al VI-lea va cunoaște o nouă perioadă de înflorire, sub Iustinian¹⁴².

Prima dovadă a existenței unor creștini izolați la Tomis o găsim în secolul al IV-lea. Este o gemă, pe care se poate observa figura lui Isus Cristos. La dreapta și la stânga, se află cei 12 apostoli, iar deasupra, cuvântul *ih̄tys*¹⁴³.

¹⁴² Un studiu bun despre oraș, chiar dacă este publicat la începutul secolului, este cel al lui NETZHAMMER, *Das altchristliche Tomi. Eine kirchengeschichtliche Studie*, Salzburg 1903. Vezi și: E. MEYER, „Tomi”, în G. WISSOWA-W. KROLL, *Realencyclopédie der classischen Altertums-Wissenschaft*, 2e Reihe (R-Z), Stuttgart 1962, IX (1934), 1397-1428.

¹⁴³ I. BARNEA, *Les monuments paléochrétiens de Roumanie*, Vatican 1977, 73-75; I. SIMENDREA, „Cel mai vechi document arheologic creștin găsit pe teritoriul țării noastre”, în *Glasul Bisericii*, București 1968, 718-720.

Prima atestare documentară a episcopiei de Tomis o avem din anul 369, așa cum vom observa și din rândurile ce urmează¹⁴⁴. Înaintea acestei date, avem doar câteva referințe la niște „episcopi de Tomis”, dar analiza izvoarelor respective nu poate demonstra că este vorba, în cazul de față, de adevărul istoric. Astfel, în jurul anului 290, cu ocazia martiriului lui Epictet și Astion, ajunși la Halmyris, în Asia Mică, pentru a scăpa de persecuția lui Dioclețian, intră în scenă un anume Evanghelic: „Christi pontifex Evangelicus in urbem Almiridensium devenisset”¹⁴⁵. „Tăcerea tuturor martirologiilor anterioare este puțin încurajatoare pentru a-l accepta pe acest Evanghelic ca episcop de Tomis... și pe Halmyris, în listele martirologice ale Scythiei”¹⁴⁶. În aceeași incertitudine se află și afirmațiile referitoare la presupusul succesor al lui Evanghelic, Efre^m¹⁴⁷. Istoricul Eusebiu scrie că Scythia era reprezentată la conciliul din Niceea¹⁴⁸, dar nu găsim semnătura reprezentantului în listele participanților. Probabil, Eusebiu se referă la o altă Scythia, din afara imperiului (Crimeea), și din care găsim, într-adevăr, doi episcopi la conciliu¹⁴⁹.

Primul episcop de Tomis a cărui existență nu poate fi contestată este sfântul *Bretanion*¹⁵⁰. În anul 369, el intră în conflict cu împăratul Valente (364-378). Acesta, după un război lung cu goții, pe care îi va învinge, a încheiat pacea la Noviodunum (Isaccea), spre sfârșitul verii anului 369¹⁵¹. Revenind la Constantinopol, împăratul se oprește la Tomis. Trebuie să menționăm că Valente era un susținător înverșunat al

¹⁴⁴ Din analiza izvoarelor, este aproape imposibilă găsirea unei linii evolutive în formarea acestei episcopii. Și în prezentarea ei, din cauza numărului mic de izvoare, am fost constrânși să limităm această lucrare la o prezentare schematică a existenței ei.

¹⁴⁵ AA. VV., *Bibliotheca hagiographica latina antiquae et mediae aetatis*, Soc. Bollandiani, Bruxelles 1949, 386. Acest izvor, pentru Evanghelic, citează izvoare hagiografice de la începutul Evului Mediu.

¹⁴⁶ J. ZEILLER, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'Empire romain*, 119. Ni se pare că, întrucât este vorba despre Evanghelic, trebuie actualizate listele publicate de Gams și Le Quien: cf. P.B. GAMS, *Series episcoporum Ecclesiae Catholicae*, Graz 1957, 428. M. LE QUIEN, *Oriens Christianus*, Paris 1740, 1210.

¹⁴⁷ F. HALKIN, *Bibliotheca hagiographica graeca*, Bruxelles 1957, 94-95, 265-267.

¹⁴⁸ EUSEBIU DI CESAREA, *De vita Constantini*, ed. I. H. Heinkel, Leipzig 1903, III, VII, 80.

¹⁴⁹ Cf. J. ZEILLER, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'Empire romain*, 171-172.

¹⁵⁰ ENSSLIN, „Vretanio”, în G. WISSOWA-W. KROLL, *Realencyclopädie der classischen Altertums-Wissenschaft*, 2e Reihe (R-Z), Stuttgart 1958, IX (1934), S2, 6, 1840. E. VAN CAUWENBERGH, „Bretanio”, în *DHGE*, 10, Paris 1938, 619.

¹⁵¹ AMMIANUS MARCELLINUS, *Res Gestae*, XXVII, 5, ed. C. Clark, 2, Berlin 1915, 428-430; I. BARNEA, „Themistios despre Scythia Minor”, în *Studii și cercetări de istorie veche*, 1967, 563-574.

homeismului. Intrând în biserică, încearcă să îl convingă pe Bretanion să intre în comuniune cu arianii. Episcopul refuză deschis și, după un discurs în care apără credința părinților de la Niceea, urmat de poporul său, merge într-o altă biserică din oraș. Împăratul rămâne singur cu gărzile. Iritat, îl trimite pe Bretanion în exil. Dar, după o scurtă perioadă, îi permite să se întoarcă, pentru că se temea de o revoltă a sciților¹⁵². Istoricul Teodoret scrie că Bretanion era „plin de credință... și a înfruntat deformarea dogmelor și crimele comise de Valente împotriva sfinților”, adică a creștinilor nicenieni. El adaugă că „... Bretanion se ocupa de orașele din toată Scythia”¹⁵³. Din acest incident, petrecut între Bretanion și Valente, se poate observa că sediul episcopal era destul de bine construit, că exista o legătură strânsă între episcop și poporul său și că în oraș erau cel puțin două biserici. De asemenea, trebuie subliniată comuniunea de credință cu părinții de la Niceea. Acest lucru confirmă indirect faptul că relațiile dintre Scythia Minor și comunitățile creștine erau bine dezvoltate. Rămâne deschisă problema dacă Bretanion a colaborat cu sfântul Vasile cel Mare pentru a duce înapoi în Capadocia relicviile sfântului Sava, martirizat în Gothia (Dacia meridională), ocazie cu care găsim destule informații despre creștinism în regiunea nord-dunăreană¹⁵⁴. Din păcate, nu știm până când a fost Bretanion episcop de Tomis, întrucât lipsesc alte detalii referitoare la viața lui.

În 381, printre participanții la conciliul din Constantinopol, unde este condamnat Macedon, îl întâlnim pe *Gerontiu*, sau Terentius, care este probabil succesorul lui Bretanion. El semnează actele conciliului cu numele de „Gerontius Tomensis”¹⁵⁵. Împăratul Teodosiu cel Mare (379-395) îl invită să se ocupe de păstrarea autenticității și

¹⁵² SOZOMENE, „Historia ecclesiastica”, în J. BIDEZ-G.C. HANSEN, *Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte*, Berlin 1960, 263-264.

¹⁵³ THEODORETO, *Historia ecclesiastica*, ed. L. Parmentier-F. Scheidweiler, IV, 35, 1; J. BIDEZ-G.C. HANSEN, *Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte*, Berlin 1954, 44, 273.

¹⁵⁴ H. LECLERQ, *Les martyrs*, 3, Paris 1921, 119-125. În istoriografia română, opiniile despre relațiile dintre Bretanion și sfântul Vasile sunt divergente. Probabil, episcopul de Tomis nu a intrat în această scenă. Vezi I. RĂMUREANU, „Sfinți și martiri la Tomis-Constanța”, în *BOR* 1974, 1001-1006. În primele decenii, se susținea în schimb că Bretanion era în relații cu Vasile: vezi E. VAN CAUWENBERGH, „Bretanion”, în *DHGE*, X, Paris 1938, 619. De aceeași părere este, mai recent, E. POPESCU, „Bretanion și Gerontius (Terentius)”, în *ST*, 2 (1988), 116-121. O prezentare a scrisorii bisericii din Gothia, expediată bisericii din Capadocia, și a celor trei scrisori ale sfântului Vasile se află în N. VORNICESCU, *Primele scrieri patristice în literatura noastră. Sec. IV-XVI*, Craiova 1984, 34-43.

purității credinței în provincia sa. Presupunem astfel că Geronțiu era un episcop bine pregătit, din moment ce îl găsim între cele 10 personalități ecleziastice ale imperiului, care trebuiau să garanteze păstrarea și aplicarea deciziilor conciliare¹⁵⁶. Sozomene ne informează că împăratul „a vorbit cu ei, și aveau o faimă bună în privința modului în care își conduceau Bisericele cu pietate”¹⁵⁷.

Un alt episcop mai cunoscut nouă este *Teotim*, căruia sfântul Ieronim i-a consacrat un rând în cartea sa, „De viris illustribus”: „Teotim, episcop al Scythiei de Tomis, a scris în formă de dialog, în stilul elocvenței antice, opere mici și de sentințe. Aud că scrie și alte opere”¹⁵⁸. Sozomene adaugă că era de origine scită, că era conducătorul Bisericii din Tomis și a întregii provincii Scythia Minor și, de asemenea, că era instruit în domeniul filozofiei, motiv pentru care era foarte cunoscut. Pentru acest motiv, purta părul lung, în maniera filosofilor. Descrierea lui se încheie cu știrea că Teotim avea un mod de viață propriu călugărilor¹⁵⁹. Hunii care locuiau aproape de Dunăre¹⁶⁰ îl numeau „Dumnezeul romanilor”¹⁶¹. Lui i se atribuie diferite minuni care au avut loc printre huni. Din aceste povestiri, se întrevăd unele aspecte ale vieții și ale raporturilor dintre Teotim și populația locală, ca și cu hunii invadatori. După cum se știe, ei aveau un mare respect față de el. Interesantă ni se pare expresia „dumnezeul romanilor”. Indirect, se poate afirma că existau romani în provincie și, dacă el era ca un „dumnezeu” al lor, probabil că aceștia erau creștini. Istoricul Socrate îl caracterizează pe Teotim ca fiind un „om strălucitor, datorită evlaviei și sfințeniei vieții sale”¹⁶². Nu cunoaștem locul și anul nașterii sale. Dacă în anul 392 Ieronim scrie ca despre unul care scrisese deja diferite opere și continua să scrie, putem spune că era probabil în

¹⁵⁵ J.P. MANSI, *Sanctorum Conciliorum nova et amplissima collectio*, ed. L. Petit-J.B. Martin, Graz 1960-1962, 572; SOZOMENE, „Historia ecclesiastica”, VII, 9, 6, 312.

¹⁵⁶ *Codex Theodosianus*, XVI, I, 3, ed. G. Haenel, Bonn 1842, 1478.

¹⁵⁷ SOZOMENE, „Historia ecclesiastica”, VII, 9, 6, 312; cf. E. POPESCU, „Bretanion și Gerontius (Terentius)”, 121-122.

¹⁵⁸ IERONIM, „De viris illustribus”, CXXXI, ed. E.C. Richardson, în *Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur*, XIV, Leipzig 1896, 54: „Theotimus, Scythiae Tomorum episcopus, in morem dialogorum et veteris eloquentiae breves commaticosque tractatus edidit. Auio eum et alia scribere”.

¹⁵⁹ SOZOMENE, „Historia ecclesiastica”, VII, 26, 341-342.

¹⁶⁰ Caracterizați ca fiind tribul „cel mai crud dintre toate celelalte”; cf. IODANES, „Getica”, XXIV, 121 ed. T. Mommsen, în *Monumenta Germaniae Historica*, V-1, Berlin 1882, 89.

¹⁶¹ IODANES, „Getica”, XXIV, 121, 89.

¹⁶² SOCRATE, *Historia ecclesiastica*, VI, 112, în PG, LXVII, ed. J. P. Migne, Paris 1864, 701-702.

plină maturitate. Este plauzibilă și varianta conform căreia Teotim ar fi fost înainte filosof păgân și, după convertirea sa, a fost consacrat episcop. Dacă trăia ca un călugăr, probabil se ocupa și de promovarea vieții monahale în episcopia sa. Termenul de „kometes” (om cu părul lung) se potrivea probabil locuitorilor clasei inferioare a dacilor: comații. Astfel, se naște spontan întrebarea: era Teotim unul din categoria comaților, de origine scită, sau un got? Nichifor Calixt îl numește „om din neam scit și barbar”¹⁶³.

O altă problemă o constituie tipul de filozofie pe care îl posedă Teotim. Probabil, studiasse printre greci sau era vorba de o „monastica filosofie”, adică teoria și practica vieții monahale pe care o trăia.

Sfântul Ioan Damascenul, pentru „excepta” din opera „Sacra Parallela”, s-a folosit și de operele lui Teotim. Din micile fragmente rămase, deducem faptul că se ocupa mai ales cu problemele morale¹⁶⁴.

Nu se știe cum a intrat episcopul în relație cu sfântul Ioan Gură de Aur, patriarhul de Constantinopol (+407). Acesta, spre 399, trimite misionari pentru „sciți, nomazi la Istru”¹⁶⁵. Nomazii menționați sunt popoare migratoare prezente acolo: goți și huni. La ei se referă Ieronim atunci când scrie că „hunii învață psaltirea, frigul Scythiei se încălzește cu căldura credinței lor”¹⁶⁶. Probabil, Teotim a urmărit opera misionară a patriarhului în regiunile Dunării de Jos¹⁶⁷.

În anul 400, participă la Constantinopol la un sinod prezidat de Ioan Gură de Aur, în care se aduc 7 acuze (dintre care una era de simonie) episcopului de Efes, Antim¹⁶⁸.

¹⁶³ NICHIFOR CALIXT, „Historia Ecclesiastica”, XII, 45, ed. H. Greutz, în *Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur*, 98, Berlin 1966, 112. Calixt este un istoric bizantin din secolul al XIV-lea. Cf. C. SCOPRAN, „La continuité de la population et des traditions getes dans les conditions de la romanisation de la Scythia Minor”, în *Pontica* (1973), 137-151.

¹⁶⁴ IOAN DAMASCENUL, „Sacra Parallela”, în *PG*, ed. M. Le Quien, vol. XCVI, 1864, 241-242; 319-320; 364; 519-520; 525-526; 533.

¹⁶⁵ TEODORET DE CYR, „Historia Ecclesiastica”, V, 31, ed. L. Parmentier, în J. BIDEZ-G.C. HANSEN, *Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte*, Leipzig 1911, 330-331.

¹⁶⁶ „Huni dicunt Psalterium, Scythae frigora fervent calore fidei”, cf. IERONIM, „Epistola CVIII: Ad Laetam de institutione filiae”, 2, ed. I. Hilberg, în *CSEL*, LX, Viena-Lipsia 1912, 292; V. SIBIESCU, „Activitatea misionară a sfântului Ioan Hrisostom printre Goți”, în *Glasul Bisericii* (1973), 375-388.

¹⁶⁷ J. ZEILLER, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'Empire romain*, 547-548.

¹⁶⁸ PALLADIO DE HELEONOPOLIS, „Vita s. Ioannis Chrysostomi”, XII, în *PG*, LXVII, ed. J.P. Migne, Paris 1860, 179.

Câțiva ani mai târziu (403), îl găsim din nou în capitală, alături de Ioan Gură de Aur, pentru a-l apăra de acuzele și de intrigile patriarhului de Alexandria, Teofil. În sinodul stejarului (aproape de Calcedonia), dezbaterea a fost cauzată de neînțelegerile apărute din scrierile lui Origene. Teofil, cu cei care îl urmau, forma grupul antiorigenist. De cealaltă parte, stătea Ioan Gură de Aur și călugării origeniști, care nu au acceptat să îl condamne necondiționat pe Origene. Printre aceștia, se număra și Teotim. Mai mult, el elaborează un discurs împotriva lui Epifaniu. Din informațiile transmise de Socrate, se observă faptul că episcopul de Tomis cunoștea bine viața și operele alexandrinului, și nu voia să îl condamne, pentru că nimeni nu o făcuse înainte și, totodată, pentru că Origene își împlinise viața într-un mod foarte lăudabil. Teotim declară: „Știu că în cărțile lui Origene nu există nici o doctrină falsă”¹⁶⁹. Ca și în cazul celorlalți episcopi, nu știm anul în care a murit Teotim. În *Acta Sanctorum*, este enumerat printre sfinți comemorați la data de 20 aprilie¹⁷⁰.

Scriitor de limbă greacă, cunoscut contemporanilor săi pentru viața sa și pentru ceea ce a scris, Teotim rămâne un personaj important pentru Scythia Minor. El a fost un misionar asemeni sfântului Niceta din Remesiana fiind, de asemenea, și un ascet. Intervenția lui în apărarea lui Origene îl prezintă ca pe unul care trăia cultura teologică a timpului său. Relațiile cu Ioan Gură de Aur l-au ajutat probabil în aprofundarea principiilor sale de „filozofie” (de viață monahală) și în perfecționarea exprimării literare a scrierilor sale. Totuși, din puținele fragmente rămase, nu ne putem face o imagine generală asupra operei sale. Este primul episcop numit „scitul”. Toate acestea ne duc cu gândul la o Scythia Minor care își dezvoltă propriile caracteristici creștine, în contextul diferitelor grupuri etnice prezente în ea: greci, romani, daco-geți, huni, goți. Mai târziu, în cadrul celui de-al IV-lea conciliu ecumenic (Calcedon-451), arhimandritul Carasos, din Constantinopol, invocă în apărarea lui, împotriva celor care îl acuzau de doctrine eterodoxe, pe Timotim, ca fiind o autoritate în păstrarea credinței părinților de la Niceea: „Când sfântul Teotim m-a botezat la Tomis, el mi-a poruncit să

¹⁶⁹ Cf. SOCRATE, *Historia Ecclesiastica*, VI, 12, în PG, LXVII, 701AB.

¹⁷⁰ *Acta Sanctorum Aprilis*, II, Paris și Roma 1866, 753; F. GEYER, „Theotimos, Bischof aus Tomis”, în G. WISSOWA-W. KROLL, *Realencyclopädie der classischen Altertums-Wissenschaft*, 9(1934), Stuttgart 1934, 2255.

nu am niciodată alte simboluri de credință (în afară de cel de la Niceea)”¹⁷¹. Din moment ce Carasos l-a invocat pe Teotim, după atâta timp, înseamnă că episcopul de Tomis era, într-un fel, o autoritate în sfera ecleziastică de atunci.

După Teotim, îl întâlnim pe scaunul de la Tomis pe episcopul *Timotei*, fără a ști dacă acesta a fost succesorul lui imediat. Îl întâlnim la conciliul din Efes (431), convocat de împăratul Teodosiu al II-lea (408-450). Timotei se afla în grupul „ortodocșilor”, împreună cu Atanazie din Develtum. Printre oponenți, se aflau Doroteu din Marcianopolis și Iacob din Durostorum. Episcopul nostru a semnat cele „12 anateme” ale sfântului Ciril din Alexandria, precum și condamnarea lui Nestoriu. Între semnăturile participanților, se afla la numărul 170: „Timotheus episcopus... provinciae Scythiae decernens subscripsi”¹⁷². Nu avem alte amănunte din viața lui.

Este foarte posibil ca ultimii ani ai vieții lui să nu fi fost liniștiți, întrucât hunii au invadat din nou provincia, intrând apoi în teritoriile imperiale. Armata bizantină face numeroase eforturi pentru a face față incursiunile lor repetate. În 477, aceștia pun stăpânire pe orașul Tomis. Împăratul Marcian (450-457) este constrâns să îi cedeze lui Hernakh, fiul lui Attila, și aliatului său, Candax, unele teritorii din Scythia Minor, unde ei se stabilesc împreună cu alte triburi germanice. Imperiul s-a folosit de acești invadatori. Ei au contribuit ulterior la menținerea rolului defensiv strategic al valului construit de împăratul Traian, luând astfel numele de gropari¹⁷³.

Înainte de anul 448, episcop de Tomis era un oarecare *Ioan*. Impregnat de teologia contemporană, acesta apăra ortodoxia credinței în disputele cu nestorianii monofiziți. El este cunoscut și pentru faptul că a tradus în limba latină extrase din operele lui Teodor de Mopsuestia, Teodoret de Cyr și Euteriu de Tyana¹⁷⁴. A murit în anul 448, înainte de sinodul ținut la Constantinopol în luna noiembrie a aceluși an, în care, după o

¹⁷¹ A.J. FESTUGIERE, „Actes du Concile de Calcédonie. Sessions III-VI (La Définition de la Foi)”, în *Cahiers d'Orientalisme*, IV, Geneva 1983, 52. Vezi și I. COMAN, „Sfântul Teotim I, episcopul Tomisului, invocat drept autoritate a dreptei credințe în cadrul lucrărilor sinodului IV ecumenic (451)”, în *BOR* (1989), 92-96; N. VORNICESCU, *Primele scrieri patristice în literatura noastră. Sec. IV-XVI*, 43-48.

¹⁷² J.P. MANSI, *Sanctorum Conciliorum nova et amplissima collectio*, IV, Granz 1960, 1211ș.u.; 1368.

¹⁷³ M. C. SOUTZO, „Monuments antiques de la Dobrudja”, în *Revue archéologique*, 2, Paris 1881, 214.

revizuire a actelor conciliare de la Efes, este condamnat Eutichie, unul dintre promotorii monofizismului¹⁷⁵.

La sinodul din noiembrie îl întâlnim pe *Alexandru*, „reverendissimus episcopus Tomitanorum civitatis, provinciae Scythiae”¹⁷⁶, al șaptelea pe lista semnatarilor. În același an, în cadrul *latrocinium ephesinum*, Eutichie este reabilitat. În acest sinod, nu îl întâlnim pe episcopul de Tomis. Numele său apare din nou la conciliul ecumenic de la Calcedon (451). Îl găsim printre semnatori doar o singură dată, în a treia ședință, când este depus patriarhul Dioscur din Alexandria, unul dintre conducătorii *latrocinium ephesinum*¹⁷⁷.

Lista în limba greacă care conține și numele lui Alexandru constituie consecința unei compilări realizate pe la anul 600. Varianta latină a fost elaborată pe fondul controversei celor „trei capitole” (545-555)¹⁷⁸.

Fără îndoială, nu se poate admite că Scythia Minor nu a fost prezentă la lucrările conciliare din cauza eventualelor sale opinii doctrinare diferite. Mai curând, s-ar putea vorbi despre condițiile dificile prin care trecea provincia, circumstanțe ce au împiedicat episcopul să fie prezent. Hunii erau stăpâni pe Dunărea de Jos, iar Scythia se afla la discreția lor. În 449, Teodosiu al II-lea a semnat un tratat umilitor cu ei, dar, în anul următor, Marcian nu l-a mai respectat. Răspunsul din partea hunilor ajunge curând. Credem că, în acest context, Alexandru consideră că este de datoria lui să rămână alături de credincioșii săi. Devastarea regiunii Scythia Minor a condus Biserica de aici la condiții neplăcute de viață¹⁷⁹. „Scythia Minor a fost una dintre rarele regiuni, dacă nu singura, care nu a fost reprezentată la conciliul din Calcedon”¹⁸⁰.

¹⁷⁴ M. MERCATORE, „Monumenta ad haeresim Nestorianam”, în *PL*, XLVIII, ed. J.P. Migne, Paris 1862, 1087-1088.

¹⁷⁵ N. VORNICESCU, *Primele scrieri patristice în literatura noastră. Sec. IV-XVI*, 48-50.

¹⁷⁶ E. SCHWARTZ, „Concilium universale Calcedonense”, în *Acta conciliorum oecumenicorum*, Berlin-Lipsia 1935, II, I, 1, 148; II, III, 2, 132; J.P. MANSI, *Sanctorum Conciliorum nova et amplissima collectio*, VI, 756.

¹⁷⁷ K.J. HEFELE, *Conciliengeschichte*, 2, Freiburg 1855, 322.

¹⁷⁸ E. SCHWARTZ, *Über die Bischoflisten der Synoden von Kalkedon, Nicaea und Konstantinopel*, München 1937, 53-54. Despre evoluția acestor liste și despre numele lui Alexandru, vezi V. LAURENT, „La Scythie Mineure fut-elle représentée au concile de Calcedonie?”, în *Études Byzantines* (1945), 115-126.

¹⁷⁹ VULPE, *Histoire*, 319-320.

¹⁸⁰ V. LAURENT, „La Scythie Mineure fut-elle représentée au concile de Calcedonie?”, 126.

Alexandru nu a rămas mult timp în scaunul episcopal. Pentru anul 458, găsim consemnată o scrisoare expedită împăratului Leon (457-474) de către episcopul Teotim al II-lea¹⁸¹. Prezența lui se poate verifica în aceleași condiții de pregnante dispute, generate de monofizism. Conciliul din Calcedon nu a reușit să calmeze spiritele. Noul patriarh de Alexandria, Timotei Elur, era un susținător al ucenicilor lui Eutichie, iar împăratul, preocupat de readucerea calmului și de clarificarea diferitelor poziții, le cere conducătorilor diferitelor comunități creștine să își exprime părerea cu privire la deciziile luate la Calcedon, precum și pentru alegerea lui Elur. În răspunsul său, Teotim îi recomandă împăratului să se ocupe de binele și pacea Bisericii. Apoi continuă, exprimându-și adeziunea totală față de deciziile de la Calcedon, încheind cu opinia că patriarhul alexandrin trebuie să fie expulzat din Biserică și anatemizat¹⁸². Aceeași era și convingerea episcopilor din Moesia inferior (Abrittus, Apiaria, Durostorum, Nicopolis, Novae și Odessos). Nu deținem alte informații despre Teotim al II-lea¹⁸³.

După o pauză de aproape jumătate de secol, găsim un alt episcop la Tomis, *Patern*. Numele lui se află inscripționat pe un disc de argint descoperit la Poltava (Ucraina), care aparținea probabil Bisericii din Tomis¹⁸⁴. El intră în dispute cristologice, în care vor fi prezenți călugării sciți¹⁸⁵, dispute ce voiau să impună formula lor theopascită: „uno de Sancta Trinitate passus est carne”, considerată în întregime conformă cu învățătura de credință a Bisericii universale¹⁸⁶. Nu se poate identifica exact de unde provin acești călugări. McGuckin afirmă că veneau de la Dunăre¹⁸⁷. Ei îl acuză pe Patern și pe alți episcopi „din provincia lor”. Ne este greu să precizăm care erau ceilalți episcopi, întrucât în Scythia Minor, din câte știm, era un singur episcop.

¹⁸¹ „Epistola Theotimi episcopi Scythiae ad Leonem Imperatorem”, în J.P. MANSI, *Sanctorum Conciliorum nova et amplissima collectio*, VII, 545.

¹⁸² G. MORIN, „Le témoignage de Jean de Tomi sur les hérésies de Nestorius et d'Eutyches”, în *Journal of Theological Studies*, VII (1956), 74-79.

¹⁸³ N. VORNICESCU, *Primele scrieri patristice în literatura noastră. Sec. IV-XVI*, 50-51.

¹⁸⁴ I. BARNEA, *Les monuments*, 71-73.

¹⁸⁵ N. VORNICESCU, *Primele scrieri patristice în literatura noastră. Sec. IV-XVI*, 74-79.

¹⁸⁶ J.A. MCGUCKIN, „The Theopaschite Confession (Text and historical Context): a Study in the Cyrilline Re-interpretation of Calcedon”, în *Journal of Eccl. History* (1984), 239-255; T. BACONSKY, „Un document patristic straromân: Epistola către africani a călugărilor sciți”, în *BOR* (1985), 108-115.

¹⁸⁷ J.A. MCGUCKIN, „The Theopaschite Confession (Text and historical Context): a Study in the Cyrilline Re-interpretation of Calcedon”, 243: „roughly the area south of the mouth of the Danube”.

Ei își aveau reprezentanții lor la Constantinopol și, prin ei, îl acuzau pe Patern în fața împăratului Iustinian¹⁸⁸. Episcopul este acuzat de nestorianism în fața generalului Vitalian, comandantul armatei, care, devenit protectorul lor, se va folosi de sprijinul acestora pentru propria ascensiune.

Patern ajunge în capitală pentru a se disculpa. Aici îl întâlnește pe împărat și pe legații papei Ormisda (514-523). Deși Iustinian era favorabil formulei theopascite, nu ia nici o măsură împotriva lui Patern.

Monahii își reiau polemica și cu delegații papali, sosiți de curând pentru a stabili ordinea în confuzia cauzată de schisma lor. În vara anului 519, patru călugări (Ioan Mesențiu, Leon, Ahile și Maurițiu) se duc la Roma pentru a-și expune formula papei Ormisda. Nu găsesc nici un sprijin, ci, dimpotrivă, după mai bine de un an, papa îi alungă. Între timp, câștigaseră însă simpatia lui Iustinian și a unor clerici din Africa, exilați în Italia, care considerau formula lor ca ortodoxă.

În anul următor (520), îl întâlnim din nou pe Patern la Constantinopol, unde participă la sinodul care îl alege pe Epifaniu ca nou patriarh al orașului. După alegere, cei 20 de participanți îi expediază papei o scrisoare, comunicându-i numele celui ales. Printre semnatori, Patern semnează al șaptelea, cu numele de „Paternus, misericordia Dei, episcopus provinciae Scythiae metropolitanus”¹⁸⁹. Noutatea o reprezintă cuvântul metropolitanus. Vom analiza mai târziu problema sediului metropolitan din Tomis.

Nu știm dacă s-a întors în scaunul său. Provincia era invadată de slavi și, după o scurtă perioadă, este amenințat și orașul imperial. Iustinian își dă seama de gravitatea pericolului și, după o campanie victorioasă, întărește un mare număr de orașe din Scythia Minor. În centrul atenției era Tomis. Procopiu ne-a transmis o listă cu orașele fortificate de împărat: Abrittus, Trophaeum Traiani, S. Cyrillo, Capidava, Carsium, Troesmis, Ibida, Aegyssus, Halmyris, Callatis¹⁹⁰.

Seria episcopilor de Tomis se încheie cu Valentinian, care apare în timpul disputelor celor „trei capitale”. Monofiziții cereau, ca preț pentru reconcilierea lor cu Biserica oficială, condamnarea persoanei și operei lui Teodor din Mopsuestia (+428),

¹⁸⁸ A. THIEL, *Epistolae romanorum pontificum*, Brunnsbergae 1868, 872.

¹⁸⁹ J.P. MANSI, *Sanctorum Conciliorum nova et amplissima collectio*, VIII, 481.491-492.

¹⁹⁰ PROCOPIU, *De aedificiis*, IV, 7, 293.308.

condamnarea scrierilor lui Teodoret din Cyr (+458) împotriva lui Ciril din Alexandria și condamnarea scrisorii episcopului de Edesa, Ibas (457), împotriva sfântului Ciril¹⁹¹. În 544, și Iustinian condamnase cele trei capitole, o măsură aprobată apoi de mulți conducători ecleziastici. În anul 548, papa Virgil (537-555) este constrâns să vină la Constantinopol de unde condamnă cele trei capitole printr-un „iudicatum”. Comportamentul său a ridicat unele nemulțumiri, mai ales printre clericii săi. Doi dintre aceștia, Rustic și Sebastian, i-au scris în 549 episcopului de Tomis, informându-l despre ce a făcut papa. Valentinian îi scrie papei, atunci prezent la Constantinopol, cerând informații despre cele întâmplate, pentru că faptul ridicase diferite temeri cu privire la persoana sa.

S-a păstrat numai scrisoarea lui Virgil către Valentinian. La 15 martie 550, papa îi răspunde „delectissimo fratri Valentiniano episcopo de Tomis provinciae Scythiae”¹⁹². Acesta îl informează că aflate de la reprezentanții Bisericii din Tomis la Constantinopol¹⁹³ falsele informații prezente în Scythia Minor cu privire la persoana sa și îi cere să îi atenționeze pe credincioșii săi să nu se lase înșelați de insinuările lui Rustic și ale lui Sebastian. Pontiful este hotărât să păstreze ca sacre deciziile conciliilor din Niceea, Constantinopol, Efes și Calcedonia. Apoi îl invită să vină în capitală, pentru a se convinge personal că nu a făcut nimic care ar putea fi contrar conciliilor. Scrisoarea a fost încredințată lui Ioan, pentru ca acesta să o transmită destinatarului, prin Maxențiu.

După câte ni se pare, Valentinian nu a mers la Constantinopol, mulțumindu-se probabil cu răspunsul scris al papei. Numele lui se găsește consemnat de două ori în al doilea conciliu ecumenic de la Constantinopol (553), dar este foarte posibil ca acesta să nu fi participat la el personal¹⁹⁴.

¹⁹¹ M. SIMONETTI, „Tre capitoli”, în *Dizionario patristico e di antichità cristiane*, 2, Roma 1984, 3507-3508.

¹⁹² J.P. MANSI, *Sanctorum Conciliorum nova et amplissima collectio*, IX, 351ș.u.

¹⁹³ Diferiți autori se exprimă în acești termeni: „reprezentanți permanenți ai intereselor bisericii din Tomis”: cf. I. BARNEA-R. VULPE, *Din istoria Dobrogei*, 2, București 1968, 459. Conținutul izvoarelor nu arată o reprezentare permanentă în capitală. Nu se neagă, dar nici nu se afirmă.

¹⁹⁴ *Sacrosanta Concilia*, ed. F. Labbe, Paris 1744, V, 549-550. N. VORNICESCU, *Primele scrieri patristice în literatura noastră. Sec. IV-XVI*, 51-54.

Cu Valentinian, se sfârșesc informațiile despre cei nouă episcopi de Tomis cunoscuți nouă. Numărul redus de referințe pe care le avem ne ajută însă să găsim în ele persoane care au păstrat mereu calea dreaptă în disputele doctrinare dificile ale timpului. Călugării sciți, împinși de un zel nemăsurat în refuzarea monofizismului, au căzut în extrema opusă prin formula lor teopascită. Episcopul Patern se opune și, din acest motiv, va avea de suferit. Tomis nu cunoaște în consecință nici un episcop arian, cum se va întâmpla cu multe sedii episcopale învecinate, unde întâlnim episcopi ariani, ca Auxențiu de Durostorum, ucenicul lui Ulfila, Paladiu de Ratiaria, Valente de Mursa și Ursaciu de Singidunum.

CAPITOLUL AL IV-LEA

ORGANIZAREA ECLEZIASTICĂ A SCYTHIEI MINOR

Scriind despre Scythia Minor în prima jumătate a secolului al V-lea, Sozomene afirmă că în ea, cu toate că sunt numeroase orașe, sate și fortărețe, încă din vremurile cele mai vechi nu exista mai mult de o episcopie, având ca sediu înfloritorul Tomis¹⁹⁵. Împăratul Leon I (457-474) confirmă aceeași realitate într-o scrisoare din anul 458¹⁹⁶. O altă informație ne este oferită de împăratul Zenon (474-491), printr-o lege inclusă în codicile lui Iustinian, între alte două legi promulgate, una în 472 iar cealaltă în 484¹⁹⁷. Prin această lege, cum se poate vedea, se hotăra ca „fiecare oraș să aibă episcopul lui” pentru o mai bună funcționare a organizării ecleziastice. Aceasta înseamnă că, până la acea dată, celelalte orașe din Scythia Minor, în afară de cea din Tomis, nu aveau nici un episcop. În schimb, în vecinătatea provinciei, sediul de la Marcianopolis avea episcopii lui sufragani. Deoarece nu găsim nici o informație care să dovedească faptul că episcopul de Tomis s-ar fi aflat sub jurisdicția unui alt sediu mitropolitan, concludem că Tomis, ca și Odessos, era o episcopie autocefală, sediul ei fiind inclus în patriarhatul de Constantinopol.

¹⁹⁵ SOZOMENE, „Historia ecclesiastica”, în J. BIDEZ-G.C. HANSEN, *Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte*, Berlin 1960, 263-264; H. GELZER, „Zur Zeitbestimmung der griechischen Notitiae Episcopatum”, în *Jahrbuch für protestantische Theologie*, XII (1886), 342.

¹⁹⁶ J.P. MANSI, *Sanctorum Conciliorum nova et amplissima collectio*, ed. L. Petit-J.B. Martin, Graz 1960-1962, VII, Paris 1901, 545.

¹⁹⁷ *Codex Justinianus*, ed. P. Krüger, II, Berlin 1914, 23: „Omnes civitates, sive eae renovatae sunt anteriori tempore sive antea civitates non fuerunt, sed per imperiale beneficium eo promotae sunt, omnimodo peculiarem propriumque episcopum habere sancimus, qui rerum ecclesiasticarum in ea curam gerat...”; J. ZEILLER, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'Empire romain*, 169.

Orașul Tomis (*polis*) reprezenta, cu împrejurimile sale (*chora*), una din unitățile administrative în care era împărțită provincia romană¹⁹⁸. Numai că teritoriile care aparțineau unui oraș variau mult de la o provincie la alta, în funcție de importanța orașelor respective.

Legea lui Zenon adaugă că, în Scythia Minor, episcopul păstra toate drepturile vechi pentru toată provincia, din cauza faptului că regiunea nu se bucura de condiții prea bune de viață din cauza invaziilor repetate ale migratorilor¹⁹⁹. Această dispoziție imperială ni se pare foarte importantă în a afirma că scaunul episcopal era unic pentru toată provincia. De ce nu voia împăratul formarea unor alte centre episcopale? În afară de dificultățile cauzate de „continuis barbarorum incursionibus... vel alias egestate”, putem întrevădea un alt motiv, în configurarea geografică și în mediul în care era situată provincia. Pe linia Axiopolis-Tomis, împăratul Traian construisese un val care, pentru imperiu, păstra încă o funcție de apărare. Acest *vallum Traiani* făcea în așa fel încât partea septentrională a provinciei să beneficieze de o atenție mai mică din partea împăraților. În capitală, se considera ca suficientă grija episcopului pentru zona septentrională a Scythiei Minor. În sud, existau episcopiile de Durostorum, Abrittus și arhiepiscopia de Odessos, care, dacă episcopul de Tomis nu reușea să acopere cu grija sa toată provincia, puteau să se ocupe ei de credincioșii prezenți la sud de *vallum Traiani*.

Un alt argument în afirmarea privilegiului episcopului de Tomis ca fiind unic în provincie l-am văzut în prezentarea diferitelor concilii ecumenice, în care izvoarele prezintă aceeași situație: el poartă numele de *episcopus* al scaunului său din Tomis.

În anul 520, când este ales Epifaniu ca patriarh de Constantinopol, printre electori îl întâlnim pe Patern, „episcopus Scythiae metropolitanus”²⁰⁰. După această titulatură, am fi înclinați să acceptăm alte sedii episcopale sub jurisdicția lui Patern, ca mitropolit. Dacă ar fi adevărat, lucru care, de altfel, nu este dovedit de nici un alt document al

¹⁹⁸ VULPE, *Histoire*, 197-201.

¹⁹⁹ *Codex Justinianus*, 24: „...Quibus generaliter Constitutis respicientes ad statum sacrosanctarum ecclesiarum sub Tomi in Scytharum provincia constitutarum et quod eadem sacrosanctae ecclesiae continuis barbarorum incursionibus vexatae vel alias egestate adflictae sevari aliter non possunt, nisi id fiat providenti sacra lege eas eximi sancimus neque ullo modo ei subici sed in suo statu manere”.

²⁰⁰ J.P. MANSI, *Sanctorum Conciliorum nova et amplissima collectio*, VIII, Firenze 1912, 481.491-492.

timpului, probabil că celelalte orașe episcopale au fost fondate în timpul lui Atanasie I (491-518). Împăratul se ocupase de Scythia Minor cu ocazia diferitelor activități de construire și de fortificare a unor orașe²⁰¹. Existența unei episcopii sufragane orașului Tomis ar putea fi confirmată de o inscripție în latină, descoperită la Calatis, în care întâlnim numele unui episcop, Ștefan²⁰². În alte orașe, ca Histria, Trophaeum Traiani, au fost descoperite bazine care, prin mărimea și prin baptisteriile lor, ar putea să ne facă să ne gândim la un sediu episcopal.

Acestea ar fi unele argumente care ar putea fi folosite pentru a confirma existența altor centre episcopale sufragane sediului mitropolitan de Tomis. Totuși, izvoarele nu ne ajută. Dimpotrivă, dacă vrem să fim fideli conținutului lor – ele nu vorbesc totuși în mod direct, despre nici o jurisdicție a sediului din Tomis și despre nici o altă episcopie locală –, nu putem găsi un argument serios pentru a admite Tomisul ca sediu mitropolitan, cel puțin pentru primele decenii ale secolului al VI-lea.

Putem admite doar că orașul, datorită importanței lui sociale, devine o arhiepiscopie autocefală. În această formă, o întâlnim în cea mai antică *Notitia Episcopatum*. Aici se observă faptul că, la început, existau doar cinci patriarhi, ajungând ca, în cadrul Conciliului de la Constantinopol, să fie enumerate 35 de sedii mitropolitane și 34 arhiepiscopii autocefale existente în peninsula balcanică și în Asia Mică²⁰³. Această *Notitia* a fost dată după al doilea conciliu ecumenic din Constantinopol (553), când întâlnim ultimul episcop de Tomis. Gelzer este de părere că *Notitia* a fost întocmită în timpul împăratului Heraclit (640-641), pentru că din timpul său avem acte similare și pentru celelalte patriarhii. Ipotezei lui se opun, în schimb, alte argumente, care ne conduc la o dată anterioară, adică la timpurile lui Foca (602-610). Arhiepiscopiile de Tomis și de Odessos, precum și scaunul mitropolitan de Marcianopolis, ultimul în Moesia Secunda, durează numai până în timpul lui. După anul 610, slavii încep să ocupe regiunile meridionale ale Dunării, ruinând organizarea ecleziastică prezentă

²⁰¹ R. VULPE-I. BARNEA, *Din istoria Dobrogei*, 409-411.

²⁰² „Hic facta est oratio episcoporum Stefani...”. Cf. D.M. PIPPIDI, *Studii de istorie a religiilor antice*, București 1969, 301.

²⁰³ H. GELZER, *Ungedrückte und ungenügend veröffentlichte Texte der Notitiae episcopatum, ein Beitrag zur byzantinischen Kirchen und Verwaltungsgeschichte*, München 1901, 532-534.

acolo. Ei fac ineficientă dominația imperială în aceste părți, chiar dacă teoretic această dominație durează până în 681²⁰⁴.

Avem însă și o altă *Notitia Episcopatum*²⁰⁵, ulterioară celei menționate mai sus. Ea a fost alcătuită pe la începutul secolului al II-lea. Schema este clasică. Se începe cu enumerarea celor cinci patriarhii. Sediul de la Constantinopol cuprindea 49 sedii mitropolitane și 40 de biserici autocefale. Totuși, în lista adăugată la sfârșit, întâlnim sediul „mitropolitan” de Tomis. Pentru aceleași motive menționate mai sus (invazia avarilor și apoi a slavilor), nici această informație nu poate fi ulterioară perioadei împăratului Foca. Sub Leon al II-lea (717-741), au fost incluse și alte Biserici din Illyrico; altele, în schimb, au dispărut și, printre acestea, se numără sediile mitropolitane din Scythia Minor și din Moesia Secunda²⁰⁶. Dar toate rămân în lista finală, iar aici se află enumerate și alte centre „episcopale” din Scythia Minor.

Între anii 586-587, avarii distrug orașele Durostorum, Zldapa, Marcianopolis și Trophaeum Traiani. Dacă *Notitia* le prezintă ca fiind orașe episcopale, înseamnă că redactarea sa inițială a fost anterioară acestei date. În afară de Tomis, alte 14 orașe sunt amintite ca orașe „episcopale”²⁰⁷. În timpul celui de-al doilea conciliu ecumenic din Niceea (787), vechile liste sunt alcătuite din nou, iar în a treia *Notitia* întâlnim eparhia de Scythia, cu sediul la Tomis, ca metropolă. Dedesubt, sunt enumerate 10 din orașele amintite mai sus; lipsește Carsium și Troesmis. Sunt adăugate, în schimb, Bitinia, Cipru, Nicomedia și Odessos, care nu aparțin deloc Scythiei Minor²⁰⁸. Aceste liste conciliare „care determină rangul metropolelor nu pot fi folosite ca paradigmă pentru listele sediilor sufragane... Sunt liste civile, care îl au ca izvor principal pe Hierokles (care a trăit în prima jumătate a secolului al VI-lea) și nu găsesc nici un fundament în

²⁰⁴ R. VULPE-I. BARNEA, *Din istoria Dobrogei*, 439-445.

²⁰⁵ Publicată de C. DE BOOR, „Nachtraege zu den Notitiae Episcopatum”, II, în *Zeitschrift für Kirchengeschichte*, XII, 3-4 (1891), 519-534.

²⁰⁶ C. DE BOOR, „Nachtraege zu den Notitiae Episcopatum”, II, în *Zeitschrift für Kirchengeschichte*, XIV, 4 (1894), 573-599.

²⁰⁷ Capitala bizantină le recunoaște, în afară de titlul de orașe, pe cel de orașe episcopale, după dispozițiile date înainte de împăratul Zenon. Acestea sunt: Axiopolis, Capidava, Carsium, Callatis, Constantiniana, Histria, Trophaeum Traiani, Troesmis, Noviodunum, Aegyssus, Salsovia, Halmyris, Zaldapa și Dionysopolis: cf. C. DE BOOR, *Nachtraege zu den Notitiae Episcopatum*, 532.

²⁰⁸ *Notitia Episcopatum*, ed. J. Darrouzes, Paris 1981, nota 3, 242.

listele ecleziastice”²⁰⁹. Putem întrevedea ceea ce credem că este adevărul: sediul din Tomis era autocefal, iar această poziție a sa provenea din faptul că orașul reprezenta centrul unei provincii independente. Autocefalia lui însemna lipsa dependenței de un alt sediu mitropolitan dintr-o altă provincie. Tomis reprezenta o provincie a arhiepiscopiei de Heroclea, capitala diecezei de Tracia, dieceză în care intra și Scythia Minor. Ca metropolă, Hieracles a inclus-o în listele sale civile, punând dedesubt orașele provinciei. Mai târziu, cei care le-au prelucrat, folosindu-se de listele sale, au repetat, chiar dacă cu adăugiri false, ceea ce Hierocles scrisese mai înainte și, astfel, ne creează impresia că celelalte orașe erau și centre episcopale. Dar listele ecleziastice nu vorbesc niciodată de Tomis ca metropolă, cu episcopii sufragane, așa cum am afirmat mai sus.

1. Monumentele paleocreștine din Scythia Minor

Trecem acum la o scurtă prezentare a localităților creștine din Scythia Minor²¹⁰, pentru a ne forma o imagine mai completă despre realitatea vieții creștine prezente aici, ca și pentru a vedea dacă existau motive suficiente în favoarea prezenței altor sedii episcopale, în afară de Tomis.

1.1. Tomis

Această localitate a fost sediul pentarhului păgân, marele preot al întregului pentapolis, precum și sediul episcopului. Săpăturile arheologice au adus la lumină fundațiile a patru bazine, din secolele V și VI. Două se află în partea estică a orașului vechi, Tomis, iar două, în zona portuară. Cea mai mare se află în zona occidentală a orașului vechi. Aceasta, prin dimensiunile ei, este cea mai mare din toată Scythia

²⁰⁹ *Notitia Episcopatum*, 28-29. Vezi și *Notitia Episcopatum*, 205.217, unde în prima și în a doua noă, Scythia Minor este prezentă ca episcopie autocefală. Același lucru se afirmă în nota 4 (*Notitia Episcopatum*, 250) și în nota 5 (*Notitia Episcopatum*, 265). Opera lui Hierocles (o listă a eparhiilor și a orașelor din timpul lui Iustinian) este *Synekdemos*. Vezi HIEROCLES, *Synekdemos*, ed. A. Burckhardt, Leipzig 1893, 1-4.

²¹⁰ Facem o enumerare doar a localităților despre care avem dovezi arheologice. Mai pot exista și altele, care sunt trecute în izvoarele literare; însă nu sunt prezente în cartea despre monumentele paleocreștine, publicată de Barnea I. (*Les monuments paléochrétiens de Roumanie*), unde autorul ne-a prezentat toate dovezile arheologice creștine din Scythia Minor.

Minor, având 48,10 m lungime și 23,45 m lățime. Dedesubt, se afla o criptă în formă de cruce, de 50m². Biserica era împărțită în trei nave cu coloane de marmură. Este foarte posibil ca această bazilică să fi fost cea a episcopului. Celelalte trei sunt mai mici. Oricum, dacă Tomis avea 4 bazilici, dispuse în diferite părți ale orașului, înseamnă că creștinii erau împrăștiați în tot orașul și chiar într-un număr mare²¹¹. S-au găsit de asemenea și urmele a trei cimitire creștine; cel situat în partea sudică a orașului păstrează și morminte pictate²¹². Informațiile literare, cum am văzut deja, se referă la episcopi, la martiri și la bisericile din oraș. Fără îndoială, acesta rămâne orașul principal din toată Scythia Minor.

1.2. *Abrittus*

În această localitate, săpăturile arheologice au scos la iveală ruinele unei bazilici bizantine, restaurate de Iustinian²¹³, dovadă evidentă a prezenței creștinismului aici.

1.3. *Argamum*

Oraș refăcut de același Iustinian, Argamum a deținut în perioada sa cea mai înfloritoare două bazilici. Cea principală, nu departe de centrul orașului, ocupa o suprafață de 20,20-13,60m. Alături de bazilică se află baptisteriul. A doua bazilică este de dimensiuni mai modeste (20,60-7m) și este foarte posibil ca edificiul aflat în apropierea ei să fi fost folosit ca baptisteriu²¹⁴.

1.4. *Axiopolis*

Axiopolis a fost o localitate portuară importantă. Martirologii ne-au transmis numele a diferiți martiri, considerați a fi originari din această localitate. Se celebra memoria

²¹¹ I. BARNEA, *Les monuments paléochrétiens de Roumanie*, 123-128. Autorul descrie pe scurt și celelalte trei bazilici, amintind în note bibliografia pentru fiecare dintre ele.

²¹² R. NETZHAMMER, *Die Christlichen Alertümer der Dobrudscha*, București 1918, 76ss.

²¹³ J. ZEILLER, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'Empire romain*, 168.353ss.362.

²¹⁴ I. BARNEA, *Les monuments paléochrétiens de Roumanie*, 141-144.

mai multor sfinți, printre care sfântul Dasiu de Durostorum²¹⁵, sfântul Ciril²¹⁶ etc. Orașul a fost refăcut de Iustinian²¹⁷. Ceea ce se mai poate cerceta astăzi reprezintă fundațiile unei bazilici de cimitir (11,40-4,95m), cu o absidă semicirculară orientată spre est (cum se obișnuia în construirea edificiilor sacre), cu diametrul de 2,20m. Zidului meridional i se adaugă o capelă (4-2m). În această capelă, a fost găsită o piatră de mormânt cu textul: „Anthousa, nobila fiică a comitelui Gibastes”²¹⁸. În apropierea bazilicii au fost descoperite numeroase morminte creștine.

În centrul vechiului oraș a fost descoperită o clădire rectangulară (8-12m) cu o piscină în formă de cruce. Toate acestea ne conduc cu gândul la posibilitatea că, în acel loc, ar fi putut exista o bazilică cu baptisteriu²¹⁹.

1.5. Callatis

Acesta a fost de asemenea unul dintre orașele importante ale provinciei. În colțul nord-estic al orașului antic, chiar lângă zidul fortăreței, a fost descoperită o bazilică splendidă de tip sirian, din marmură, din secolul al V-lea, refăcută în perioada dintre secolul al V-lea și al VI-lea. Probabil, în timpul lui Anastasie I (491-518), această bazilică a fost redimensionată în trei părți distincte: *sanctuarul*, în centru; la est, *diakonikon*-ul, iar la vest, *prothesis*-ul, toate aceste părți comunicând între ele²²⁰.

1.6. Dinogetia

Restaurată din temelii în timpul lui Dioclețian pentru a asigura siguranța provinciei în partea ei septentrională, Dinogetia prezintă în partea sud-estică o bazilică (16-9,70m) al cărei interior este împărțit în trei nave. Bazilica a fost construită la sfârșitul

²¹⁵ J. ZEILLER, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'Empire romain*, 112.

²¹⁶ J. ZEILLER, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'Empire romain*, 116-117.

²¹⁷ PROCOPIU, *De aedificiis*, IV, 11, 308.

²¹⁸ I. BARNEA, *Les monuments paléochrétiens de Roumanie*, 104-105.

²¹⁹ I. BARNEA, *Les monuments paléochrétiens de Roumanie*, 158-160.

²²⁰ I. BARNEA, *Les monuments paléochrétiens de Roumanie*, 104-105.

secolului al III-lea sau în secolul al IV-lea și a fost restaurată în timpul domniei lui Atanasiu I²²¹.

1.7. Histria

Această localitate reprezintă una dintre cele trei mari colonii ale Scytiei Minor, împreună cu Tomis și Callatis. Săpăturile au scos la lumină cinci bazine creștine din secolul al V-lea și al VI-lea. Una dintre ele, de aproximativ 21 m lungime și 12,50 m lățime, situată aproape de poarta principală a orașului, are și o criptă. O alta (16,20-11,15m), mai aproape de poarta occidentală, a rezultat în urma transformării unei clădiri publice din secolele V-VI într-o bazilică. A treia, cu forme neregulate, a fost construită spre sfârșitul secolului al VI-lea și începutul secolului al VII-lea. A patra este o capelă privată (7,60-6m), probabil pentru aristocrații din oraș. Ultima se afla *extra muros*, în partea occidentală a orașului. Se crede că aceasta era folosită pentru serviciile funerare. Se păstrează și azi diferite fragmente ceramice, imprimate cu semnul crucii. Semnul sacru se afla și pe diferite cărămizi. De asemenea, se păstrează și urmele restaurării orașului din timpul împăratului Atanasiu I, care s-a realizat probabil la începutul secolului al VI-lea²²².

1.8. Ibida

Ibida a fost o fortăreață romano-bizantină, întinsă pe o suprafață de 24ha. În oraș, s-a descoperit o bazilică de aproximativ 22 m lungime, împărțită în trei nave. Toate se închid spre est cu o absidă semicirculară. Datorită acestor caracteristici, este unică în Scythia Minor. A fost construită spre sfârșitul secolului al VI-lea²²³.

1.9. Niculițel

În 1971, săpăturile arheologice au reliefat o importantă mărturie creștină din secolul al IV-lea: un *martyrion* și o bazilică paleocreștină. Sub pavimentul absidei

²²¹ I. BARNEA, *Les monuments paléochrétiens de Roumanie*, 154-156.

²²² I. BARNEA, *Les monuments paléochrétiens de Roumanie*, 135-141.

semicirculară a bazilicii, se află cripta, *martyrion*-ul, de formă aproape pătrată, fiecare cu zidurile proprii (de cărămidă), măsurând circa 3,50m. Înălțimea este de 2,25-2,30m iar diametrul cupolei măsoară 3m. În camera mortuară, se află relicviile martirilor Zotic, Attalos, Kamasis și Filip. Numele lor sunt scrise pe zidul interior al *martyrion*-ului. Probabil, această bazilică cu *martyrion* a fost construită într-o zonă rurală de vreun proprietar bogat, aici adunându-se creștinii pentru a celebra Euharistia și pentru a-și comemora martirii. În zona bazilicii, nu se află nici o altă urmă creștină. Dacă această clădire ar fi în zona unui cimitir, foarte probabil s-ar fi găsit și alte mărturii ale prezenței creștine. Pentru acest motiv, credem că aici este vorba despre o *ecclesia* și nu despre o *basilica coemeterialis*²²⁴.

1.10. Noviodunum

Poziția geografică a acestei localități o plasează între orașele strategice cele mai importante. Aici se afla cartierul general al flotei romane pentru Dunărea de Jos. În afară de faptul că celebra memoria mai multor martiri proprii, orașul este important datorită descoperirii unei bazilici cu trei nave (13,80-10,75m) și cu o absidă semicirculară, care are diametrul de 7,80m. *Narthex*-ul divizat (2,70m lățime) atestă caracterul creștin al clădirii. Acest element arhitectonic este o creație greacă ce datează din secolul al V-lea, specific pentru bazilicile paleocreștine. Există mari posibilități ca această bazilică din Noviodunum să dateze încă din perioada împăratului Atanasie I²²⁵.

1.11. Sucidava

În această localitate romano-bizantină, prin intermediul săpăturilor arheologice, s-a descoperit fundația unei bazilici, orientată în mod tradițional spre est-vest, cu dimensiuni de 25,50 m lungime și 11,35 m lățime. Ea este împărțită în trei nave, cu o

²²³ I. BARNEA, *Les monuments paléochrétiens de Roumanie*, 178-179.

²²⁴ Mai multe detalii despre această clădire vezi în: I. BARNEA, *Les monuments paléochrétiens de Roumanie*, 146-154.

²²⁵ I. BARNEA, *Les monuments paléochrétiens de Roumanie*, 144-145.

absidă semicirculară și cu un *narthex*. A fost construită probabil la sfârșitul secolului al V-lea sau la începutul celui următor²²⁶.

1.12. Troesmis

Se cunosc astăzi ruinele a trei bazine din secolul al VI-lea, care ar fi existat în această localitate. Cea mai mare în lungime este de aproximativ 30m. Bazilica respectivă are o absidă semicirculară, trei nave și un *narthex*. Celelalte două sunt de dimensiuni mult mai mici. Orașul, ca multe altele, a fost restaurat de Iustinian²²⁷.

1.13. Trophaeum Traiani

Oraș construit de Traian, Trophaeum Traiani a fost restaurat de Constantin cel Mare și de Licinius (313-316). Mai târziu, Anastazie și Iustinian îl restaurează la rândul lor, dar acest lucru s-a întâmplat cel mai probabil spre sfârșitul secolului al VI-lea, ca multe alte orașe, care au intrat treptat într-o ruină totală. În afară de monumentul comemorativ al lui Traian, avem prezente aici patru bazine *intra muros* și una în afara zidurilor, în cimitir. Două dintre bazine se află pe strada principală a orașului, aproape de poarta de est. A treia este situată în apropierea porții de vest, iar a patra, în partea occidentală a orașului.

Una dintre bazine, împărțită în trei nave (cea principală are 8m lățime iar cele laterale 3,70m), având și *narthex* (4,40m lățime), este situată aproape de poarta orientală. Are o criptă sub *presbyterium*, în fața absidei (2,70-2,30m și 2,50 înălțime), și un *atrium* (18,40-13,50m). În această criptă au fost descoperite osemintele a cinci defuncți, probabil martiri în persecuțiile lui Dioclețian sau Liciniu²²⁸. Pe partea de sud a bazinei se află un alt edificiu, care era folosit probabil ca *diakonikon*. A fost construit pe la anul 500 și restaurat pe parcursul secolului al VI-lea.

²²⁶ I. BARNEA, *Les monuments paléochrétiens de Roumanie*, 161.

²²⁷ I. BARNEA, *Les monuments paléochrétiens de Roumanie*, 156-157.

²²⁸ Mai multe detalii despre această descoperire arheologică importantă se află în articolul publicat de N. DĂNILĂ, „O importantă descoperire arheologică la Trophaeum Traiani”, în *BOR*, 1(1983), 91-97.

În față, se află cealaltă bazilică, în forma literei T, singura în această formă din Scythia Minor. Este de dimensiuni mai mari: 33,80 m lungime în interior, nava principală măsoară în lățime 7,10m iar cele laterale, 3,30m. Transversala măsoară 24,10m. *Narthex*-ul (3m lățime) este împărțit în trei. Există și un *atrium* (dimensiunile interne: 8-6m). Alături de bazilică, se află un baptisteriu și alte clădiri.

La 30 m distanță de poarta occidentală, se află o altă bazilică, construită pe ruinele unei cisterne romane din secolul al II-lea sau al III-lea. Ulterior (în a doua parte a secolului al V-lea), pe același loc, a fost construită o alta. Dimensiunile ei sunt, bineînțeles, modeste.

În nordul străzii principale, în partea occidentală, găsim a patra bazilică. Săpăturile au identificat patru faze în construirea ei: prima sub Constantin al II-lea, în 350, a doua, la începutul secolului al V-lea, a treia fază (probabil cea mai importantă), în timpul lui Iustinian, iar ultima, la sfârșitul secolului al VI-lea. Spre est se află *atrium*-ul, cu un portic triplu, caracteristic pentru bazilicile grecești din secolul al V-lea și al VI-lea. *Narthexul* acoperă o suprafață de 18,10-4,20 m. Trei nave împart naosul. Lățimea celei principale este de 8 m; cele laterale măsoară 4m fiecare. La o distanță de 3m de *atrium*, se află baptisteriul, în formă rectangulară. Existența a două baptisterii în același oraș, care nu era prea mare, ne duce cu gândul la faptul că una dintre cele două bazilici care aveau baptisteriu aparțineau unui grup eretic. Dar este o simplă presupunere.

A cincea bazilică, în afara zidurilor, este o *basilica coemeterialis* (15-11m). A fost construită probabil în timpul lui Constantin cel Mare²²⁹.

Acestea sunt locurile în care săpăturile au scos la lumina zilei clădirile culturale creștine. În afara acestor localități, trebuie să amintim celelalte orașe (chiar dacă în ele arheologia nu ne-a adus până acum dovezi ale existenței creștine), prezente în izvoarele literare (martirologii, informațiile lui Procopiu, *Notitia Episcopatum*, Hierocles). Acestea sunt: Aegyssus, Bizone, Caracliu, Carsium, Cius, Constantiniana, Dionysopolis, Hlmyris, Lazu, Palmatis, Prislava, Salices, Sanctus Cyrillus, Salsovia, Stratonis, Tirizis (=Trissa), Ulmetum, Zaldapa. De asemenea, fără a putea identifica

²²⁹ N. DĂNILĂ, *O importantă descoperire arheologică la Trophaeum Traiani*, 161-177.

exact poziția lor geografică, sunt cunoscute din secolul al IV-lea până în secolul al VI-lea numele localităților Gratiana, Noveiustiniana, Pulchra Theodora și Valentiniana. Multe dintre aceste orașe, conform informațiilor parvenite nouă, au avut printre locuitori și numeroși creștini. Le-am prezentat în ordine alfabetică, fără a ne opri cu explicații asupra importanței lor creștine. Pentru multe din ele, am făcut acest lucru în capitolele precedente.

Un număr atât de mare de localități, precum și cel al bisericilor (30 bazine paleocreștine pentru perioada cuprinsă între secolul al IV-lea și secolul al VI-lea), ne face să credem că numai episcopul de Tomis nu reușea să își îndeplinească misiunea pentru atâția creștini, împrăștiați în toată provincia. Să nu uităm totodată configurarea etnică și lingvistică a Scythiei Minor²³⁰, care ne conduce la o altă ipoteză, și anume spre posibilitatea existenței unei pluralități de sedii episcopale. Inscripțiile ne-au demonstrat că, în timpul secolului al IV-lea până în cel de-al VI-lea, printre creștinii prezenți acolo, se aflau greci și romani. La Tomis și la Axiopolis apar și nume gotice. De asemenea, provincia a fost asediată de huni (în secolul al V-lea), de avari și de slavi (din secolul al VI-lea mai departe), iar unele din numele lor apar în inscripții creștine. Probabil că acești cuceritori încreștinați voiau să aibă propriul episcop. Un alt fapt asupra căruia trebuie să reflectăm îl reprezintă problema autonomiei locale a orașelor. După modelul antic al orașelor grecești și romane, această autonomie era destul de puternică. Credem că și pentru perioada care ne interesează ea se păstra în provincie. Astfel, era redusă influența episcopului de Tomis, pentru a face mai mult loc unui episcop din orașul propriu.

Toate aceste considerații finale, care în mod indirect vor să susțină ideea că în Scythia Minor era nevoie de mai multe scaune episcopale, au un caracter general. Cred că valoarea lor este relativă, întrucât arheologia și izvoarele literare nu ne-au transmis nici o dovadă care să poată susține din punct de vedere istoric această teorie și care să afirme în mod clar existența altor sedii episcopale sau măcar câteva nume ale unor episcopi pentru alte orașe din provincie.

²³⁰ Dovedită de descoperirile arheologice. Vezi R. POPESCU, *Inscripțiile grecești și latine descoperite în România*, București 1976; Cf. *De la Dunăre la mare, mărturii istorice și monumente de artă creștină*, Galați 1977.

Concluzie

Începuturile creștinismului în Scythia Minor sunt de origine orientală, din regiunile de unde proveneau creștinii prezenți acolo, respectiv din Grecia, Siria, Asia Mică, dar și de origine occidentală, romană, așa cum ne arată conținutul inscripțiilor descoperite, ce datează din acea perioadă. Spre sfârșitul secolului al VI-lea, printre numele creștine, apar și unele de origine slavă, protobulgară. Majoritatea inscripțiilor însă (aproximativ 45) provin din Tomis, capitala provinciei, în timp ce toate celelalte (aproape 36), din celelalte orașe. Ele sunt scrise în greacă și latină și reprezintă, în mare parte, monumente funerare.

Date fiind relațiile continue dintre Scythia Minor și celelalte provincii ale imperiului, putem presupune faptul că creștinismul a apărut încă din primele secole. Dar documentele ne conduc, în ceea ce privește datarea aproximativă a procesului de pătrundere a creștinismului în această zonă, spre sfârșitul secolului al III-lea și începutul celui de al IV-lea, când, în timpul persecuției lui Dioclețian și Liciniu, martirologiile ne povestesc diferite episoade de supliciu suferite de creștini, mai ales de cei proveniți din rândul soldaților. Descoperirea arheologică de la Niculițel, din 1971, ne-a dus la cunoașterea unui *martyrion*, cu relicviile a patru creștini care au fost martirizați la o dată încă necunoscută cu exactitate. Numărul cel mai mare de martiri provine de la Tomis; alții, în schimb, provin din alte regiuni ale Scythiei Minor: Noviodunum, Dinogetia, Axiopolis, Durostorum.

Forma de organizare ecleziastică prezentă în Scythia Minor era episcopia, cu centrul la Tomis. Primul episcop despre care nu există dubii că a condus această episcopie este sfântul Bretanion, care a trebuit să îl înfrunte la Tomis pe împăratul Valente, din cauza homeismului său, între anii 368-369. După Bretanion, este pomenit Geronțiu, în

timpul lucrărilor celui de-al doilea conciliu din Constantinopol (381). Mai cunoscut este episcopul Teotim (392-407), scriitor, ascet și filosof, cunoscut mai ales pentru relațiile sale de prietenie cu Ioan Gură de Aur. Un alt episcop este Timotei, care participă la conciliul din Efes (431). Câțiva ani mai târziu (446), îl întâlnim amintit în lupta de apărare a ortodoxiei credinței contra nestorienilor și a monofiziților pe episcopul Ioan. În 449, Alexandru semnează actele unui sinod din Constantinopol. Se pare că, din cauza condițiilor dificile prin care trecea Scythia Minor, el nu a fost prezent la lucrările conciliului din Calcedon (451). În 458, pe scaunul din Tomis se afla Teotim al II-lea, care a întreținut o vie corespondență cu împăratul Leon. După o pauză de aproape 60 de ani, în contextul disputelor teopascite ale monahilor sciți, îl cunoaștem pe episcopul Patern, care semnează actele unui sinod din Constantinopol cu titlul de *metropolitanus*. Diferitele *Notitia Episcopatum*, care folosesc pentru Scythia Minor listele civile ale lui Hierocles, ne-au transmis mai multe liste finale, în care scaunul de Tomis apare consemnat ca fiind sediu mitropolitan. Listele civile nu corespund însă cu cele ecleziastice. Arheologia și izvoarele literare nu vorbesc despre nici un episcop, în afară de cel din Tomis. De aceea, credem că importanța Tomisului, ca și sediu mitropolitan, are numai un conținut civil.

Pe de altă parte, numărul mare de bazilici (30) descoperite până acum și care sunt răspândite în toată Scythia Minor, precum și prezența altor clădiri sacre, reclamau prezența nu doar a unui episcop. În favoarea acestui argument vine și autonomia locală a orașelor și diversitatea etnică a creștinilor, fapt atestat prin numeroase inscripții. Probabil că studii ulterioare vor aduce mai multă lumină în această problemă. Ultimul episcop de Tomis cunoscut este Valentinian, care, la jumătatea secolului al VI-lea, întreține o corespondență cu papa Vigiliu.

Împăratul Iustinian întărise mai întâi multe orașe din Scythia Minor, dar, spre sfârșitul secolului al VI-lea, noii invadatori barbari duc provincia într-un declin profund.